

# ՆԱԽԱԳԻԾ



ՊԱՆՐԻ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐՏԱՀԱՆՄԱՆ ՇՂԹԱՅԻ  
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ  
ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑԵԼՈՒՎ՝



Մույն նյութը պատրաստվել է  
Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական զարգացման և ներդրումների  
նախարարության  
և Հայաստանի զարգացման հիմնադրամի հետ համագործակցությամբ



ՀՀ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԵՎ ՆԵՐԴՐՈՒՄՆԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ



Development Foundation  
of Armenia



© 2017 International Finance Corporation 2017. All rights reserved.  
2121 Pennsylvania Avenue, N.W. Washington, D.C. 20433  
Internet: [www.ifc.org](http://www.ifc.org)

Սույն աշխատության հեղինակային իրավունքները պաշտպանված են: Սույն աշխատությունը կամ դրա առանձին մասերը պատճենելը և (կամ) տարածելն առանց թույլտվության՝ կհամարվի օրինախախտում:

Միջազգային ֆինանսական կորպորացիան չի երաշխավորում սույն աշխատության մեջ ընդգրկված տեղեկությունների, եզրակացությունների կամ դատողությունների ամբողջականությունն ու ճշգրտությունը և պատասխանատվություն չի կրում՝ աշխատության մեջ տեղ գտած բացթողումների կամ սխալների համար (ներառյալ՝ տպագրական և տեխնիկական սխալները) կամ աշխատության վրա հիմնվելու հետևանքների համար:

## ԵՐԱՆՏԻՔԻ ԽՈՍՔ

Պանրի արտադրության և արտահանման շղթայի ուսումնասիրությունը պատրաստվել է ՀՀ տնտեսական զարգացման և ներդրումների նախարարության և Հայաստանի զարգացման հիմնադրամի դիմումի հիման վրա՝ Միջազգային ֆինանսական կորպորացիայի՝ Հայաստանում ներդրումային միջավայրի բարելավման ծրագրի (Ծրագիր) շրջանակում, որն իրականացնում է Համաշխարհային բանկի խմբի (ՀԲԽ) Առևտուր և մրցունակություն գլոբալ պրակտիկան:

Ուսումնասիրությունը պատրաստել է Գագիկ Գաբրիելյանը (ՀԲԽ խորհրդատու)՝ Ծրագրի անձնակազմի աջակցությամբ: Ծրագրի անձնակազմը շնորհակալություն է հայտնում Համաշխարհային բանկի խմբի գործընկերներին՝ արժեքավոր դիտողությունների և առաջարկությունների համար: Ուսումնասիրության վերաբերյալ դիտողություններ և առաջարկություններ են ներկայացրել, մասնավորապես՝ Հայնց Վիլիելմ Ստրուբենհոֆը (ՀԲԽ, մասնավոր հատվածի ավագ մասնագետ), Արուսյակ Ալավերդյանը (ՀԲԽ, գյուղատնտեսության ավագ մասնագետ), Լորենյ Ռոնչին (ՀԲԽ, ավագ տնտեսագետ), Սելմա Ռասավազ Ավդազիչը (ՀԲԽ, ավագ աշխատակից), Հանս Շրադերը (ՀԲԽ, մասնավոր հատվածի ավագ մասնագետ), Բեկզոդ Շամսիեվը (ՀԲԽ, գյուղատնտեսության ավագ տնտեսագետ), Կետերինա Օնուլը (ՀԲԽ, մասնավոր հատվածի մասնագետ):

Ծրագրի անձնակազմը շնորհակալություն է հայտնում նաև այն բոլոր կազմակերպություններին ու անհատներին, ովքեր պատրաստակամորեն տրամադրել են իրենց ժամանակն ու գիտելիքները, աջակցել են ծրագրի իրականացմանը. մասնավորապես, ՀՀ Էկոնոմիկայի նախարարությանը, ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարությանը, Հայաստանի զարգացման հիմնադրամին, ՀՀ սննդամթերքի անվտանգության պետական ծառայությանը, Հայաստանի Պանիր արտադրողների միությանը, Հայաստանի Կաթնամթերք արտադրողների միությանը, ինչպես նաև մեծ թվով տնտեսվարողների (կաթ արտադրողներ, պանիր արտադրողներ, հումք ներմուծողներ և արտահանողներ, մաքսային միջնորդներ):

# ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԱԽՏԻՔԻ ԽՈՍՔ.....	4
ԱՍՓՈՓԱԳԻՐ.....	6
Ա. ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ՀԱՐՑԵՐ.....	6
Բ. ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.....	13
ՊԱՆՐԻ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐՏԱՀԱՆՄԱՆ ՇՂԹԱՅԻ ՄԱՆՐԱՍՄԱՆԵՐ .....	20
1. ՊԱՆՐԻ ՃՅՈՒՂԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՀԱԿԻՐՃ ՏՎՅԱԼՆԵՐ .....	20
2. ԿԱԹԻ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ.....	23
2.1 ԱՐՈՏՆԵՐԻ ԵՎ ԿԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ.....	25
2.2 ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐ.....	28
2.3 ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐԻ ՊԱՀՎԱԾՔ, ԽՄԱՆՔ ԵՎ ԱՌՈՂՋՈՒԹՅՈՒՆ.....	29
2.4 ԿԹԻ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐ (ԳՈՐԾԵԼԱԿԵՐՊԵՐ) ԵՎ ՄԱՐՔԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐ.....	30
2.5 ԿԱԹՆԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆ.....	31
2.6 ԿԱԹԻ ՀԱՎԱՔՄԱՆ, ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ԵՎ ՓՈՒՍԴՐՄԱՆ ՄԱՐՔԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐ.....	31
2.7 ԿԱԹԻ ՇՈՒԿԱ.....	33
2.8 ԳԻՏԵԼԻՔՆԵՐ ԵՎ ՀՄՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.....	37
2.9 ՆԵՐԴՐՈՒՄՄԱՅԻՆ ԵՎ ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԻ ՄԱՏՉԵԼԻՈՒԹՅՈՒՆ.....	38
3. ՊԱՆՐԻ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ .....	40
3.1 ԱՐՏԱԴՐՎՈՂ ՊԱՆՐԻ ՏԵՄԱԿՆԵՐ.....	40
3.2 ՊԱՆԻՐ ԱՐՏԱԴՐՈՂՆԵՐ.....	41
3.3 ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱՆԵՐ ԵՎ ԱՐՏԱԴՐՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.....	43
3.4 ՀԱՐԿՄԱՆ ԵՂԱՆԱԿԻ ՀԵՏ ԿԱՊՎԱԾ ԽՆԴԻՐ.....	44
3.5 ՊԱՆՐԻ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐՏԱԴՐԱՆՔԻ ՀԱՎԱՍՏԱԳՐՈՒՄ.....	44
3.6 ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԿԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.....	44
3.7 ՊԱՆՐԻ ՈԼՈՐՏԻ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ(ՆԵՐ).....	45
3.8 ՆԵՐԴՐՈՒՄՄԱՅԻՆ ԵՎ ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԻ ՄԱՏՉԵԼԻՈՒԹՅՈՒՆ.....	45
4. ՀԵՏԱՐՏԱԴՐԱԿԱՆ ՓՈՒԼ.....	46
4.1 ՏԵՂԱԿԱՆ ՇՈՒԿԱ.....	46
4.2 ԱՐՏԱՀԱՆՈՒՄ.....	48
4.3 ԱՐՏԱՀԱՆՄԱՆ ՖԻՆԱՆՍԱՎՈՐՈՒՄ ԵՎ ԱՊԱՀՈՎԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ.....	53
5. ՕԺԱՆԴԱԿ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԵՆԹԱԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐ .....	55
5.1 ՊԱՀԵՍՆԵՐ ԵՎ ՊԱՀԵՍԱՎՈՐՈՒՄ.....	55
5.2 ԵՆԹԱԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔՆԵՐ.....	55
5.3 ԽՈՐՀՐԴԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՋԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆ.....	55
5.4 ՖԻՆԱՆՍԱՎՈՐՈՒՄ ԵՎ ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.....	56
6. ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.....	57
ՀԱՎԵԼՎԱԾ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ԵՍՍՄ ԱՌՆՉՎՈՂ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.....	60
ՀԱՎԵԼՎԱԾ 2. ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՐՏԱԴՐԱՆՔԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ.....	63
ՀԱՎԵԼՎԱԾ 3. ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՏԵՂԵԿԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ՑԱՆԿ.....	64

Պանրի արտադրության և արտահանման շղթայի քարտեզագրումն իրականացվել է Համաշխարհային բանկի խմբի՝ Հայաստանում ներդրումային միջավայրի բարելավման ծրագրի (Օրագիր) շրջանակում: Օրագրի նպատակն է՝ նպաստել ներդրումային միջավայրի բարելավմանը և տնտեսության ճյուղերում ներդրումների ներգրավմանը: Օրագրի բաղադրիչներից մեկով նախատեսվում է բարձրացնել ագրոբիզնեսի ներդրումային գրավչությունը, խթանել ընտրված գյուղատնտեսության արտահանումն ու մրցունակությունը՝ արտահանման շղթաներում խնդիրների բացահայտման և դրանց լուծմանն ուղղված նպատակային միջոցառումների միջոցով: ՀՀ տնտեսական զարգացման և ներդրումների նախարարությունը պանրի ճյուղը հատկորոշել է որպես արտահանման համար մեծ ներուժ ունեցող ճյուղ:

Պանրի արտադրության (արտահանման) շղթայի քարտեզագրման նպատակն է.

1. հատկորոշել պանրի արտադրության (արտահանման) շղթայում առկա խնդիրները, ներառյալ՝ շուկայի անկատարությունները և իրավական ու կարգավորիչ բնույթի խոչընդոտները,
2. մշակել այդ խնդիրների լուծման առաջարկություններ, որոնց շնորհիվ կարելի է բարելավել գործարար և ներդրումային միջավայրը, բարձրացնել արտադրողականությունն ու արտադրանքի մրցունակությունը,
3. նպաստել պանրի արտադրության ճյուղի ներդրումային գրավչության բարձրացմանը:

Քարտեզագրումն ուշադրություն է դարձնում, ինչպես կիրառվող պետական կարգավորումներին ու քաղաքականությանը, այնպես էլ շուկայական անկատարություններին ու շղթայի աշխատանքի վրա դրանց ազդեցությանը:

Քարտեզագրման համար շղթան ու դրա արդյունավետությունը դիտարկվում են գործարարության տեսանկյունից, մասնավորապես, առաջնային արտադրողների, արտահանողների, մանրածախ ու մեծածախ վաճառքի կետերի, վերամշակողների, փոխադրողների: Տեղեկություններ հավաքագրելու համար հանդիպումներ ու քննարկումներ են կազմակերպվել շղթայի մասնակիցների հետ, ներառյալ՝ պետական և մասնավոր հատվածները: Հանդիպումներ են տեղի ունեցել նաև ագրոբիզնեսի ոլորտում ներգրավված միջազգային դոնոր կազմակերպությունների հետ՝ նրանց արժեքավոր փորձն ու կարծիքը լսելու համար:<sup>1</sup> Տեղեկությունների համար օգտագործվել են նաև տեղական և միջազգային աղբյուրներ՝ պաշտոնական տվյալներ, ագրոբիզնեսի վերաբերյալ արդեն կատարած ուսումնասիրություններ և այլ վերլուծական նյութեր:<sup>2</sup>

Մույն ամփոփագիրը, որը կարող է նաև ծառայել որպես ինքնուրույն մաս, ի մի է բերում վերլուծության հիմնական ասեկիքը, ինչպես նաև առաջարկություններ է ներկայացնում խնդիրների լուծման վերաբերյալ: Այնուհետև, պանրի արտադրության(արտահանման) շղթայի վերաբերյալ մանրամասներ են ներկայացված «Պանրի արտադրության և արտահանման շղթայի վերլուծություն» բաժնում և հավելվածներում:

## Ա. ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ՀԱՐՑԵՐ

Պանրի արտադրությունը Հայաստանի տնտեսության ավանդական ճյուղերից մեկն է: Հայաստանյան լեռնային մարզագետիները հնարավորություն են տալիս բարձր հատկանիշներով կաթ և կաթնամթերք ստանալու: Պանրի արտադրությունն արտահանման աճի բավական մեծ ներուժ ունի և ներդրումների համար հետաքրքիր ճյուղ է: Հայաստանում արտադրվում են երկու տասնյակից ավելի տեսակի կովի, այծի և ոչխարի պանիրներ (և շատ փոքր քանակությամբ գոմէշի պանիր), սակայն արտադրվող պանրի 95 տոկոսը կովի կաթից պանիրն է: Ավանդական են Լոռի, Չանախ, Բրընգա, Չեչիլ տեսակները: Արտադրվում են նաև այնպիսի պանիրներ ինչպիսիք են Գաուդան, Էմենտալը, Մագդամը, Սուլուգունին, Մոցարելան և այլն: Հայաստանում դեռ չկան գրանցված աշխարհագրական նշումով կամ ծագման տեղանվանմամբ պանիրներ:

<sup>1</sup> Հանդիպումները տեղի են ունեցել 2017 թ. հունվար-հունիս ամիսների ընթացքում:

<sup>2</sup> Օգտագործված նյութերի և աղբյուրների ցանկը ներկայացված է 3-րդ հավելվածում:

Հայաստանում կաթի և պանրի արտադրության, ինչպես նաև դրանց շուկաների վիճակը և աշխատանքը մեծապես պայմանավորված է սովետական անասնապահական համակարգի փլուզումից հետո առաջ եկած մեծ թվով, փոքր և դեռևս ոչ մասնագիտական (ոչ պրոֆեսիոնալ) անասնապահների գերակայությամբ և նրանց և նրանց ու պանիր արտադրողների միջև թույլ համագործակցությամբ: Փոքր տնտեսվարողների գերակշիռ մեծամասնությունը չի տիրապետում կամ բավարար չափով չեն տիրապետում կենդանիների խնամքի ու կառավարման, ինչպես նաև կյանքի և կաթի հետ վարվելու հիգիենայի և անվտանգության կանոններին:

Վերջին տասնամյակի ընթացքում կաթնամթերքի ճյուղում իրականացված մի շարք նախաձեռնություններ և փոփոխություններ սկիզբ են դրել ճյուղի զարգացման նոր մակարդակի անցման համար, մասնավորապես՝

- Նվիրատու կազմակերպությունների աջակցությամբ նախաձեռնված մի շարք ծրագրեր՝ ուղղված կաթի հավաքման կետերի և կաթի շուկայահանման կոդպերատիվների հիմնադրմանը, զգալիորեն նպաստեցին կաթի մատակարարման բարելավմանը՝ ինչպես քանակի, այնպես էլ որակի առումով:
- Արտավայրերի բարեկարգման ու դրանց կառավարման բարելավման մեծ աշխատանքներ են կատարվել (վերջին հինգ տարիներին) Համաշխարհային բանկի՝ Համայնքների գյուղատնտեսական ռեսուրսների կառավարման և մրցունակություն ծրագրի (CARMAC ծրագրի) շրջանակում:
- Գյուղատնտեսական սպասարկման և խորհրդատվության բարելավման նպատակով CARMAC, ինչպես նաև միջազգային նվիրատու կազմակերպությունների այլ ծրագրերի շրջանակում Հայաստանի տարբեր մարզերում հիմնվել են Գյուղատնտեսական սպասարկման կենտրոններ (ԳՄԿ):
- Կառավարության և նվիրատու կազմակերպությունների աջակցությամբ Հայաստան են ներկրվել գենային բարձր հատկանիշներով հազարավոր կենդանիներ:

Ըստ տնտեսվարողների, վերջին հինգ տարիներին պանրի արտադրական հզորությունները աճել են մոտ երկուսուկես անգամ: Հիմնվել և (կամ) ընդլայնվել են տասնյակից ավելի միջին ու խոշոր չափի կաթնամթերք (նաև պանիր) արտադրող գործարաններ: Միաժամանակ, արագորեն բարձրանում է պանրի գործարանների տեխնոլոգիական հագեցվածությունը: Նոր կառուցված և կառուցվող *միջին ու մեծ գործարանների* զգալի մասը հագեցած է և աշխատում է ժամանակակից բարձրակարգ տեխնոլոգիաներով:

Հայաստանից պանիր արտահանվում է մի շարք երկրներ, ընդ որում՝ արտահանման հիմնական շուկաներ են ԵՄՏՍ և ԱՊՀ երկրների (հատկապես Ռուսաստանի) և ԱՄՆ շուկաները: 2015 թվականին կտրուկ աճել է պանրի արտահանման ծավալը՝ 1500 տոննայից հասնելով 9000 տոննայի:<sup>3</sup> Ըստ էության, ԵՄՏՍ շուկան արտահանման անսահմանափակ հնարավորություն է ընձեռում հայաստանյան պանիր արտադրողների և արտահանողների համար: Ներկայում, հայաստանյան կաթ և պանիր արտադրողները ծախսային առավելություն ունեն ռուսաստանյան (ուկրաինական և բելառուսական) արտադրողների նկատմամբ:

Գյուղատնտեսական արտադրության և արտահանման խթանումը ՀՀ Կառավարության օրակարգի կարևոր ուղղություններից է, ինչպես արտացոլված է Կառավարության մի շարք ռազմավարական փաստաթղթերում և ծրագրերում: Ներդրումների խթանման նպատակով Կառավարությունը արտադրական համալիրների և արտադրության մեջ օգտագործվող մի շարք ռեսուրսների ներմուծումն ազատել է ԱԱՀ-ից:

Այնուամենայնիվ, կաթնամթերքի (պանրի) արտադրության ճյուղի ընդլայնման և դրա կատարելագործվածության ավելի բարձր մակարդակի անցնելու համար, ինչպես Կառավարության, այնպես էլ մասնավոր տնտեսվարողների առջև դեռ կանգնած են որոշ խնդիրներ ճյուղի հետագա զարգացման ճանապարհին, որոնք հակիրճ ներկայացված են ստորև: Կարևոր է հաշվի առնել, որ երբեմն իրարից տարբերվում են *փոքր ու միջին արտադրողների և խոշոր արտադրողների* ունեցած խնդիրներն ու հնարավորությունները: Աշխատությունը չճանաբեռնելու համար, չափերից կախված տարբերությունները առանձին բաժիններում ներկայացնելու փոխարեն, եթե այդպիսիք կան, մատնանշվում են յուրաքանչյուր խնդրի քննարկման ներքո: Հաշվի առնելով նաև այն, որ Հայաստանում արտադրվող պանրի 95 տոկոսից ավելին կովի կաթից պատրաստած պանիր է, սույն աշխատությունը կենտրոնանում է կովի կաթից պատրաստած պանրի վրա:

<sup>3</sup> Աղբյուր՝ ՀՀ ԱՎԾ, [http://www.armstat.am/file/article/f\\_t-2015-10-nish-1.pdf](http://www.armstat.am/file/article/f_t-2015-10-nish-1.pdf)

# 1. ԿԱԹԻ ՄԱՏԱԿԱՐԱՐՄԱՆ ԱՆԲԱՎԱՐԱՐ ՔԱՆԱԿ, ՈՐԱԿ ՈՒ ՄԵԶՈՆԱՅԻՆ ՄԵԾ ՏԱՏԱՆՈՒՄՆԵՐ

Կաթի մատակարարման անբավարար քանակն ու որակը, ինչպես նաև սեզոնային մեծ տատանումները պանրի արտադրության և արտահանման հետագա ընդլայնումն ու զարգացումը զսպող գլխավոր խոչընդոտներից մեկն են: Վերամշակման համար մատակարարվող կաթի տարեկան ծավալը 490,000 տոննա է: Կաթի առավելագույն քանակ արտադրվում է հունիս-հուլիս ամիսներին, երբ կենդանիներին տեղափոխում են հեռագնա արոտավայրեր: Կաթի արտադրության ամենաձաճը ու ամենաբարձր ամիսներին արտադրության ծավալները կարող են տարբերվել մինչև 10 անգամ: Կաթի մատակարարման նման վիճակը պայմանավորված է հետևյալ գործոններով.

- **Կերի անբավարար մատակարարում, որը պայմանավորված է՝**
  - *Կերի և կերային մշակաբույսերի ցածր արտադրությամբ.* Կենդանիների արոտային պահվածքի կարճ ժամանակաշրջանից հետո, կերակրման ռեժիմը կտրուկ փոխվում է: Կերի ցածր սննդային արժեքը նվազեցնում է կենդանիների կաթնատվությունը: Հայաստանում կերի և կերային մշակաբույսերի արտադրությունը զարգացած չէ: Տարեկան արտադրվում է ընդամենը 20,000-30,000 տոննա համակցված կեր, որը օգտագործվում է ոչ միայն խոշոր եղջերավոր կենդանիների, այլ նաև թռչնաբուծության և այլ կենդանիների կերակրման համար:<sup>4</sup>
  - *Արոտների անարդյունավետ օգտագործմամբ և անարդյունավետ արոտային պահվածքով.* Հայաստանը հարուստ է բարձր լեռնային ալպիական մարգագետիններով, ինչը նպաստավոր է որակյալ պանիրների արտադրության համար: Արոտավայրերի անարդյունավետ կառավարումը համայնքների կողմից, ինչպես նաև դրանցում ներդրումների բացակայությունը կամ սակավությունը էականորեն նվազեցնում են անասնապահության մրցունակությունը:
- **Ցածր կաթնատվություն**
  - Հայաստանում մեկ կովի միջին տարեկան կաթնատվությունը (ըստ պաշտոնական վիճակագրության) մոտ 2100 լիտր է:<sup>5</sup> Ըստ տնտեսվարողների՝ իրականում կաթնատվությունն ավելի ցածր է (շուրջ 1500 լիտր): Միջազգային համեմատության մեջ կաթնատվության նման մակարդակը ցածր է: Այս վիճակի պատճառներ են՝
  - *Կովերի ցածր գենային հատկանիշներ.* Առկա է մաքրացեղ (բարձր տվյալներով) կենդանիների խիստ պակաս: Կառավարության ու միջազգային դոնոր համայնքների ջանքերով երկրում մեծացավ բարձրակարգ կենդանիների թիվը և խթանվեց արհեստական սերմնավորման կիրառությունը: Սակայն դա շատ հեռու է բավարար լինելուց: Բացի այդ, բարձրակարգ կենդանիների ոչ պատշաճ պահվածքի և կերակրման պատճառով այդ կենդանիները չեն կարողանում բարձր կաթնատվություն ապահովել:
  - *Անասնապահության անարդյունավետ գործելակերպեր,* ինչը հետևանք է անասնապահների գերակշիռ մեծամասնության մոտ եղած գիտելիքների և հմտությունների անբավարարության, մասնավորապես՝ կենդանիների պահվածքի, դրանց խնամքի և վերարտադրության, կերակրման, տնտեսության կառավարման, կթի տեխնիկայի և հիգիենայի վերաբերյալ: Ոչ պատշաճ գործելակերպերը ազդում են կաթնատվության, ինչպես նաև կաթի որակի ու գնի վրա:
  - *Անասնաբուժական ծառայության ցածր մակարդակ.* Սովետական անասնապահական և անասնաբուժական համակարգի փլուզումից հետո դեռևս չի ձևավորվել ու բյուրեղացել հայաստանյան նոր իրողություններին համապատասխան մի համակարգ: Պետության դերը սահմանափակվում է հիմնականում հակահամաճարակային միջոցառումներով: Անասնաբուժական ծառայությունները, որոնք ընդհանուր առմամբ ցածր որակի են, ներկայումս տրամադրվում են մասնավոր տնտեսվարողների կողմից: Վերջին տարիներին մարզերում ԳՄԿ-ների հիմնադրումը դրական քայլ է, սակայն դեռ ոչ բավարար խնդրի լուծման համար:
  - *Ներմուծման և արտահանման ընթացակարգ.* Ներկայում գործող ներմուծման և արտահանման որոշ կանոնակարգեր խանգարում են անասնապահության և կաթի արտադրության մրցունակության բարձրացմանը: Դա վերաբերում է մասնավորապես անասնապահական և կաթի արտադրության սարքավորումների (ապրանքների դասակարգման խնդիրներ), ինչպես նաև գենետիկ նյութ և կենդանիներ ներմուծելու ընթացակարգերին: Կառավարության ուղղակի

<sup>4</sup> Աղբյուր՝ ՀՀ ԱՎԾ, «Արդյունաբերական կազմակերպություններում հիմնական արտադրատեսակների թողարկումը բնեղեն արտահայտությամբ», 2016՝ <http://www.armstat.am/am/?nid=82&id=1740>

<sup>5</sup> Աղբյուր՝ ՀՀ ԱՎԾ:



միջամտությունը տոհմային կենդանիներ ներմուծելուն և հատկացմանը, ըստ որոշ տնտեսվարողների, ինքնին դրական լինելով, խաթարում է շուկայի աշխատանքը:

● **Շուկայի անկատարություններ**

- Փոքր տնտեսվարողների գերակշռությունը, ինչպես նաև կաթի և պանրի շուկայի և դրա աշխատանքի մի շարք այլ առանձնահատկություններ դժվարություններ են առաջացնում տնտեսվարողների համար և հաճախ խաթարում են կաթ արտադրողների և վերամշակողների՝ ներդրում կատարելու և արտադրության տեխնոլոգիաներ բարելավելու շահագրգռությունը: Դա սահմանափակում է ոլորտի կայուն զարգացման հնարավորությունը: Այս ասպարեզում առկա խնդիրները ներառում են՝
- *Կաթի հավաքման և մատակարարման ենթակառուցվածք և լոգիստիկ խնդիրներ.* Կաթի մթերումը երկրի տարբեր կետերում տեղակայված՝ կաթի հավաքման փոքր կենտրոններից պատճառում է լրացուցիչ լոգիստիկ դժվարություններ և ծախսեր: Կաթի հավաքման կետերի ու կաթի շուկայահանման կոոպերատիվների հիմնադրումը ճիշտ, սակայն դեռ ոչ բավարար քայլ էր կաթի (կաթնամթերքի) ոլորտի խնդիրների լուծման ուղղությամբ:
- *Կաթի գնագոյացման հետ կապված խնդիր.* Փոքր կաթ արտադրողների բանակցային դիրքը շուկայում թույլ է և նրանք խիստ կախված լինելով միջին ու խոշոր վերամշակողներից չեն կարողանում իրենց համար շահավետ գին բանացկել: Ավելին, վերամշակողները հաճախ ժամանակին չեն կատարում մթերած կաթի դիմաց վճարումները, դրամական դժվարություններ պատճառելով կաթ արտադրողներին: Արդյունքում կաթ արտադրողների մոտ նվազում է ներդրում կատարելու և արտադրությունը ընդլայնելու կամ բարելավելու շահագրգռությունը:
- *Անարդյունավետ գին-որակ կապ.* Ներկա գործելակերպը, որով կաթի արժեքը որոշվում է գլխավորապես յուղայնության հիման վրա՝ անտեսելով սպիտակուցի պարունակությունը, մանրէաբանական աղտոտվածությունը, սոմատիկ բջիջների պարունակությունը, հակաբիոտիկների առկայությունը և որակական այլ ցուցանիշներ, նշանակալիորեն նվազեցնում է կաթի և կաթնամթերքի որակը: Կաթ արտադրողն այդպիսով շահագրգռված չէ որակյալ արտադրանք տալու կամ ներդրում կատարելու որակի բարելավման տեխնոլոգիաների, բարձրարժեք կենդանիների, կամ կերի մեջ:
- *Տնայնագործ պանրի և այլ կաթնամթերքի (ոչ ֆորմալ) արտադրություն և իրացում,* ինչը համարվում է կաթի և պանրի շուկայի աշխատանքը խաթարող կարևոր գործոն: Ցածրորակ և էժան կաթով ցածրորակ և էժան պանրի արտադրությամբ և վաճառքով զբաղվում են բազմաթիվ մանր տնտեսվարողներ, որոնք նաև դուրս են հարկման դաշտից: Այդ գործելակերպը, ըստ ճյուղում գործող տնտեսվարողների, վատ է անդրադառնում կաթի ու պանրի գնագոյացմանը:
- *Կաթի փոշու ներմուծում.* Տնտեսվարողների շրջանում լայնորեն տարածված է այն կարծիքը, որ կաթի փոշու (հատկապես ցածր որակի) ներմուծումը բացասաբար է ազդում տեղական շուկայի աշխատանքի վրա և վնասում է կաթի արտադրությունը: Հաշվի առնելով կաթի մատակարարման անկանոնությունը ներկայում, առանց կաթի փոշու օգտագործման հնարավոր չի լինի ապահովել կաթնամթերքի կանոնավոր արտադրություն: Առանցքային հարցն այստեղ ավելի շուտ կաթի փոշու բարձր որակի, ինչպես նաև կաթնամթերքի պատշաճ պիտակավորման գործելակերպի ապահովումն է:

**2. ՊԱՆՐԻ ԱՐՏԱԴՐԱԿԱՆ ԿԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՄՐՑՈՒՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻ**

*Պանրի ճյուղի հետագա ընդլայնման և զարգացման ճանապարհին կանգնած մյուս մարտահրավերը արտահանման համար արտադրվող պանրի բավարար ծավալների ապահովումը և արտադրության միջազգային մրցունակության բարձրացումն է: Ըստ ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության՝ կաթի վերամշակման ներկա հզորությունները (առանց տնայնագործ արտադրության) հնարավորություն են տալիս վերամշակելու տարեկան շուրջ 490,000 տոննա կաթ, այսինքն՝ թարմ կաթի մատակարարման և վերամշակման կարողություններն այսօր իրար հավասար են: Որպեսզի այս պարագայում արտահանման հետագա ընդլայնումը չդժվարանա և, նույնիսկ ձախողվի, պանրի արտադրական հզորությունների ընդլայնումը պետք է տեղի ունենա կաթի արտադրության ընդլայնման հետ համաժամանակորեն (սինխրոն): Զարգացման ճանապարհին կանգնած խնդիրներից են մասնավորապես՝*

● **Արտադրական հզորությունների ընդլայնման խնդիրներ, ներառյալ՝**

- Պանրի ճյուղը ներառում է 50 հաշվառված արտադրողներ և մեծ թվով չհաշվառված մանր ու փոքր տնտեսություններ (ոչ ֆորմալ հատված), ընդ որում՝ պանրի ընդհանուր արտադրության ավելի, քան 70 տոկոսը բաժին է ընկնում ոչ ֆորմալ հատվածին: Ֆորմալ հատվածում 10 ամենամեծ արտադրողներին բաժին է ընկնում ֆորմալ արտադրության 90 տոկոսը: Ըստ էության, ֆորմալ և ոչ ֆորմալ հատվածները մրցում են կաթի համար:
- *Պանրի արտադրության սեզոնայնություն.* Ի տարբերություն մյուս կաթնամթերքների, պանրի ճյուղում կաթի մատակարարման սեզոնայնության խնդիրը չի կարելի մեղմացնել կաթի փոշի օգտագործելով: Պանրի արտադրության մեջ կաթի փոշի սովորաբար չեն օգտագործում: Սեզոնայնությունը հանգեցնում է գործարար կառավարման մի շարք բարդությունների, ինչպիսիք են ֆինանսների կառավարումը, մատակարարման պլանավորումը (ինչը խիստ կարևոր է արտահանման վստահելի գործընկեր լինելու համար), լոգիստիկայի կազմակերպումը:
- *Արտադրական համալիրների և սարքավորումների ներմուծման խնդիրներ.* Ըստ տնտեսվարողների, Հայաստանում գործող ներմուծման որոշ կանոնակարգեր խանգարում են պանրի ճյուղում ներդրումներ կատարելուն և ճյուղի մրցունակության բարձրացմանը: Համալիրների և սարքերի ներմուծման մաքսային ձևակերպման ժամանակ հաճախ մաքսային մարմինը պահանջում է դրանք դասակարգել և ձևակերպել ոչ թե որպես ամբողջություն, այլ մաս-մաս: Արդյունքում փոխվում են ապրանքի նկատմամբ կիրառվող մաքսային և հարկային ռեժիմները՝ զգալիորեն բարձրացնելով վճարվելիք տուրքերն ու հարկերը: Միաժամանակ, ներդրումային միջոցների ներմուծման նկատմամբ գործող ԱԱՀ-ի արտոնությունը չի տարածվում կաթի և պանրի ճյուղում օգտագործվող որոշ սարքերի վրա:
- *Ներդրումներին խանգարող գործոններ.* Ըստ տնտեսվարողների, ներդրումներին խանգարող գործոններից մեկը ենթակառուցվածքների անցկացման վարչարարական բարդություններն են: Խոսքը վերաբերում է մասնավորապես հոսանքի և գազի գծերի անցկացման վարչարարական դժվարությանը, ժամանակատարությանն ու թանկությանը: Պանրի ճյուղում այս հարցը հատկապես սուր է, քանի որ փոքր ու միջին պանիր արտադրողներին տնտեսապես կարևոր է արտադրամասը կառուցել կաթի մատակարարման կետին մոտիկ: Իսկ դրան մոտիկ տարածքներում հաճախ գազ ու հոսանքի ենթակառուցվածքներ չեն լինում:

● **Պանրի որակի և անվտանգության խնդիրներ**

- *Մենդի անվտանգության համակարգերի և գործելակերպերի կիրառություն.* Արտադրանքի մրցունակության բարձրացման և նոր շուկաներ մուտք ունենալու համար (մասնավորապես՝ ԵՄ-ի, ինչպես նաև ԵԱՏՄ-ի շուկաներ) անհրաժեշտ է ապահովել սննդամթերքի անվտանգության բարձր ստանդարտներ: Հայաստանյան արտադրամասերում, *հատկապես, փոքր ու միջին* արտադրամասերում դեռևս լայն կիրառություն չունեն արտադրության և հիգիենայի միջազգայնորեն ընդունված ճիշտ գործելակերպեր, ինչպիսիք են HACCP (Hazard Analysis and Critical Control Points), Global GAP (Good Manufacturing Practice), Good Hygiene Practice (GHP), ԵՄ-ի պահանջները, Կեդեքս ալիմենտարիուսի ստանդարտները: *Խոշոր չափի արտադրամասերում* արտադրության պայմաններն ու համակարգերն անհամեմատ ավելի բարձրակարգ են, սակայն դրանցում նույնպես լայն կիրառություն չունեն HACCP/GMP համակարգերը: *Փոքր ու միջին տնտեսություններում* արտադրանքի որակն ու մրցունակությունը տուժում են նաև ցածր տեխնոլոգիական հագեցվածության, պանրի տեսակների ոչ արդյունավետ ընտրության և արտադրանքի տեսակավորման և փաթեթավորման վրա հարկ եղած ջանք չներդնելու պատճառով:
- *Հավաստագրման հարցեր.* Որպես խանգարող (ժամանակատար և ծախսատար) գործընթաց տնտեսվարողներըը նշում են այն, որ արտադրանքի յուրաքանչյուր խմբաքանակի համար պահանջվում է անցնել կրկնվող անասնաբուժական հավաստագրման ընթացակարգ, ներառյալ՝ լաբորատոր փորձաքննություններ:

● **Գնային մրցունակության խնդիրներ, մասնավորապես՝**

- *Ինքնարժեքի նվազեցման և արտադրողականության բարձրացման խնդիր.* Արտաքին շուկաներում գնային մրցունակության բարձրացման համար հրամայական են ինքնարժեքի նվազեցումը և արտադրողականության բարձրացումը: Ներկայում, հայաստանյան պանիր արտադրողները ծախսային առավելություն ունեն ռուսաստանյան (ուկրաինական և բելառուսական) արտադրողների նկատմամբ: Մակայն ճյուղի ընդլայնման համար անհրաժեշտ տեխնոլոգիական հագեցվածության բարձրացումն ու սննդամթերքի բարձր անվտանգության և

որակի համակարգերի կառավարման ներդրումը կարող է ուղեկցվել ինքնարժեքի բարձրացմամբ:

- *Արտադրողականության բարձրացման համար շուկայավարական և այլ գործարար միջոցների կիրառության խնդիր*. Արտադրողականության տեսակետից, շատ կարևոր է նաև արդյունավետ շուկայավարությունը, մատակարարումն և բաշխման լոգիստիկային ճիշտ կազմակերպումը և այլ գործարար միջոցները: Հայաստանյան արտադրողների ու արտահանողների շրջանում լայնորեն տարածված չէ այդպիսի արդյունավետ գործելակերպերի կիրառությունը:
- *Հարկման հետ կապված խնդիրներ*. Պանրի արտադրության ճյուղում առկա խնդիրներից մեկը կապված է Ավելացված արժեքի հարկի (ԱԱՀ) կիրառման հետ: Կաթի արտադրությունը և իրացումը, որպես առաջնային գյուղատնտեսական արտադրություն, ազատված է ԱԱՀ-ից, իսկ պանրի արտադրությունը՝ ոչ: Արդյունքում կաթի (հումքի) համար վճարված ԱԱՀ-ն մնում է պանրի արտադրողների վրա, քանի որ նրանք չեն կարող հաշվանցել այն: Ըստ տնտեսվարողների, այս խնդիրը հատկապես սուր է պանրի ճյուղում, քանի որ պանրի ինքնարժեքի ավելի քան 70 տոկոսը կաթի ծախսն է:
- **Անարդյունավետ գործարար կառավարման գործելակերպեր**
  - Գործարար կառավարման ներկա գիտելիքները և հմտությունները պանրի արտադրող կազմակերպությունների մեծ մասում բավարար չեն բարձր տեխնոլոգիական արտադրության կազմակերպման, ինչպես նաև արդյունավետ շուկայավարության և արտահանման համար: Գործարար կառավարման խնդիրները վերաբերում են մասնավորապես՝ արտադրության պլանավարմանը, ֆինանսական կառավարմանը, ինքնարժեքի կառավարմանը, մատակարարման շղթայի կազմակերպմանը և շուկայավարությանը:

### 3. ԱՐՏԱՀԱՆՄԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏ ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԽՆԴԻՐ

*Հայաստանում պանրի արտադրության և արտահանման խթանման ճանապարհին հաղթահարվելիք մարտահրավեր է նաև արտահանման և շուկայավարության արդյունավետ ռազմավարությունների բացակայությունը և արտահանման ծրագրման և կազմակերպման, ներառյալ՝ լոգիստիկայի խնդիրները:*

- **Արտադրատեսակների ճիշտ ընտրության խնդիր**
  - Ներկայում արտահանվող հիմնական տեսակների են աղաջրի սպիտակ պանիրները (Լոռի, Չանախ) և քիչ քանակով որոշ դեղին պանիրներ (մասնավորապես Գառուդա): Անհրաժեշտություն կա, միջազգային շուկաների ուսումնասիրության վրա հիմնվելով, ներդնելու ներքին և միջազգային շուկաներում պահանջարկ վայելող և բարձրարժեք արտադրատեսակներ:
- **Շուկաների ընտրության և պահպանման խնդիր**
  - Հայաստանյան պանրի արտահանման հիմնական շուկաներ են Ռուսաստանի և ԱՄՆ շուկաները: Ընդ որում՝ արտաքին շուկայում հայկական պանրի սպառողները հիմնականում սփյուռքահայերն են: Ռուսաստանյան շուկայում արտահանողները կարող են լայնորեն օգտվել ԵԱՏՄ-ի ընձեռած արտոնություններից, սակայն պետք է հաշվի առնել, որ այդ շուկայում մրցակցությունն ուժգին է: Հայաստանյան արտահանողները պետք է պատրաստ լինեն մրցակցելու բելառուսական և (քաղաքական հակամարտության լուծումից հետո) ուկրաինական, ինչպես նաև տարբեր ճանապարհներով Ռուսաստան մտնող եվրոպական պանրի հետ: Նկատենք նաև, որ մեկ թեկուզ շատ մեծ շուկայից կախվածությունն իր մեջ վտանգներ է պարունակում: Հայաստանյան գործարարներն այդ վտանգին ենթակրվել են բոլորովին վերջերս՝ 2014-2015 թվականներին Ռուսաստանում տնտեսական անկման հետևանքով:
- **Շուկաների ընթացակարգեր և լոգիստիկ խնդիրներ**
  - *Արտահանման կազմակերպման (լոգիստիկայի) խնդիրներ*. Լոգիստիկ խնդիրներից մեկը, ինչպես միշտ նշում են հայաստանյան արտահանողները, Կրաստան-Ռուսաստան սահմանի Լարսի անցակետի հատման և մաքսային ձևակերպումների բարդ և անկանխատեսելի ընթացակարգերն են (որոնք ներառում են նաև ոչ պաշտոնական «դյուրինացման վճարներ»):
  - Արտահանման կազմակերպման մեկ այլ կարևոր խնդիր, որ սրվում է նաև պանրի արտադրության սեզոնայնության հետ կապված, ռուսաստանյան շուկայում պահեստավորման և բաշխման կարողությունների կամ ցանցի բացակայությունն է: Դրա արդյունքում շահույթի մեծ մասը մնում է միջնորդ օղակին:

- Փոքր ու միջին արտադրողների և արտահանողների համար լոգիստիկ լուրջ հարց է նաև խմբաքանակի ձևավորումը: Արտահանման փոքր ծավալների պատճառով նրանք հաճախ չեն կարողանում համալրել նմեծ բեռնատարները և ստիպված են սպասել մինչև տնտեսապորտային ընկերությունը կհամալրի բեռնատարը այլ տնտեսվարողների բեռով:
- ԵՄՏՄ անդամակցության հետ կապված հնարավորություններ և խնդիրներ: ԵՄՏՄ անդամակցությունը արտահանման հնարավորությունների հետ մեկտեղ բերել է նաև խնդիրներ: Խնդիրները վերաբերում են, մասնավորապես, ներմուծվող և արտահանվող յուրաքանչյուր խմբաքանակի համար համապատասխանության հավաստման և անասնաբուժական հավաստագրերի տրամադրման պահանջներին: Մանրամթերքի անվտանգության պահանջների կատարման համար հարկ կլինի արտադրության մեջ անվտանգության նոր համակարգերի ներդրել, ինչի համար կպահանջվի փող և մարդկանց վերապատրաստում: Տնտեսվարողները նշում են նաև ԵՄՏՄ շուկաներ արտահանված ապրանքների նկատմամբ ԱԱՀ կիրառման խնդրահարույց ընթացակարգեր (օրինակ, ռուսաստանյան գործընկերոջ կողմից ԱԱՀ-ի վճարման թղթեր ներկայացնելու պահանջ):

#### 4. ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԻ ԴԺՎԱՐԱՄԱՏՅԵԼԻՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐ

*Մատչելի ֆինանսական միջոցների սակավությունը և դժվարամատչելիությունը, ինչպես նաև ֆինանսական գործիքների տեսականու փոքրությունը լրջորեն սահմանափակում են պանրի արտադրության զարգացումը: Բոլոր չափերի տնտեսվարողներն ունեն դժվարություններ ինչպես բավարար շրջանառու միջոցների, այնպես էլ ներդրումային միջոցների ապահովման առումով:*

- **Փողի մատչելիություն և ֆինանսավորման միջոցների դժվարամատչելիություն.**
  - Առաջավոր տեխնոլոգիաներով հագեցած ֆերմաների կառուցման և շահագործման, արտավայրերի բարեկարգման կամ կենդանիների ձեռքբերման համար անհրաժեշտ են երկարաժամկետ վարկեր: Հայաստանում երկարաժամկետ վարկերի դժվար մատչելիությունը, բարձր տոկոսադրույթները և վարկային պայմանների անհարմարությունը լուրջ խանգարող հանգամանքներ են ներդրումների խթանման տեսակետից: Մատչելի չեն նաև ֆինանսավորման այլ միջոցներ, ինչպիսին են լիզինգը, ծրագրերի ֆինանսավորումը, վարկային գծերի տրամադրումը և այլն:
- **Ֆինանսական կառավարում**
  - Կարևոր է նկատել նաև, որ ֆինանսների սակավության կամ ֆինանսավորման հետ կապված այլ խնդիրների մի լուրջ մասը կապված է տնտեսվարողների՝ ֆինանսական կառավարման թույլ գիտելիքների և կարողությունների հետ:

#### 5. ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԵՎ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ԱՆԲԱՎԱՐԱՐ ԿԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

*Պանրի ճյուղի զարգացման որակական ավելի բարձր մակարդակի անցման համար անհրաժեշտություն կա զգալիորեն բարելավելու կաթի և պանրի, ինչպես նաև հարակից ոլորտներում մարդկային և հաստատությունական (ինստիտուցիոնալ) կարողությունները: Այլ պարագայում կվտանգվի ճյուղի կայուն զարգացման իրազորելիությունը:*

- **Մասնագիտական և գործարար գիտելիքներ, գործելակերպեր և տեխնոլոգիաներ**
  - Առկա է արտադրության արդյունավետ տեխնոլոգիաների և գործելակերպերի վերաբերյալ գիտելիքների լուրջ պակաս կաթի, պանրի և այլ կաթնամթերքի արտադրության բոլոր փուլերում, ինչը զգալիորեն խոչընդոտում է ոլորտի զարգացմանը: Մա մասնավորապես ներառում է կենդանիների պահվածքի, դրանց խնամքի և վերարտադրության, կերակրման, տնտեսության կառավարման և կթի տեխնիկայի, որակը և անվտանգության կառավարման վերաբերյալ գիտելիքների և հմտությունների պակասը:
  - Ձուգահեռաբար, գիտելիքի և հմտությունների լուրջ պակաս կա գործարար կառավարման հարցում, ներառյալ՝ արտադրության պլանավարում, ֆինանսական կառավարում, մատակարարման շղթայի կազմակերպում, շուկայավարություն և այլն:
- **Կենդանիների գրանցման և տեղեկատվական համակարգերի անկատարություն**

- Ներկայում մի շարք կարևոր տվյալներ հարցականի տակ են դրվում տնտեսվարողների և մասնագետների կողմից: Հայաստանում դեռևս գոյություն չունի նաև կենդանիների գրանցման և դրանց վերաբերյալ տվյալների վարման համակարգ, ինչը թուլացնում է արդյունավետ քաղաքականություն վարելու կարողությունը, ինչպես նաև հետազոտությունը սննդամթերքի արտադրության շղթայում:
- **Ճյուղային ասոցիացիա և կոոպերատիվներ**
  - Կաթի արտադրության ոլորտում արդեն երկար տարիներ է ներդրվում է սպառողական կոոպերատիվների մշակույթը՝ կաթի համատեղ հավաքման և իրացման նպատակով: Դա անկասկած դրական միտում է և նպաստել է կաթի հավաքման տեխնոլոգիայի զարգացմանը, սակայն դեռևս հեռու է ճյուղի արդյունավետ զարգացման համար բավարար լինելուց:
  - Ոլորտում գործող հիմնական կառույցներ են ԼԱԲԻ պանիր արտադրող իրավաբանական անձանց միությունը և Կաթնամթերք արտադրողների միությունը: Ճյուղային կազմակերպությունների ներկա կարողություններով հնարավոր չէ պատշաճորեն հասցեագրել ճյուղի առջև դրված խնդիրները:

## Բ. ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Պանրի ճյուղի հետագա զարգացման և արտահանման խթանման համար պահանջվող անելիքները, ըստ առաջնահերթության, հարկ է դասավորել ըստ վերևում հատկորոշված խնդիրների կամ մարտահրավերների.

1. Կաթի մատակարարման խնդրի լուծում
2. Պանրի արտադրական հզորությունների զարգացում
3. Մարդկային և հաստատութենական կարողությունների զարգացում
4. Արտահանման շուկայավարության և մատակարարման արդյունավետ ռազմավարության և գործելակերպերի ներդրում
5. Ջարգացման համար ֆինանսական միջոցների ապահովման խնդրի լուծում

Պանրի ճյուղը հարկավոր է դիտարկել կաթի արտադրության հետ համատեղ: Պանրի և կաթի ճյուղերը միմյանց համար անհրաժեշտ, իրար փոխլրացնող և փոխուժգնացնող ճյուղեր են: Կայուն զարգացման համար խիստ կարևոր է, որ պանրի արտադրական կարողությունների ընդլայնումը տեղի ունենա կաթի արտադրության ընդլայնման հետ **համաժամանակորեն (սինխրոն)**: Այդ ճյուղերի հետագա զարգացումը պահանջում է **ներդրումներ** արտադրության ընդլայնման ու տեխնոլոգիաների կատարելագործման, գիտելիքի և հմտությունների զարգացման, շուկայական ենթակառուցվածքի զարգացման և շուկայավարության վրա: Ընդ որում՝ այս ոլորտը հնարավորություններ է ընձեռում մասնավոր-մասնավոր (կաթ արտադրող-պանիր արտադրող), ինչպես նաև մասնավոր-պետական համագործակցությամբ փոխշահավետ ներդրումային ծրագրերի համար (օրինակ՝ կաթնարտադրության հանգույցների հիմնում, հանրային ծառայությունների ենթակառուցվածքի բարելավում):

Ջարգացման ներկա փուլում հարկավոր է արդյունավետորեն օգտագործել այն հանգամանքը, որ արդեն ձևավորվել է **միջև և խոշոր արտադրողների կորիզ**: Նախաձեռնող և առաջադեմ տնտեսվարողներից բաղկացած այդ կորիզի հետ պետք է ճիշտ համագործակցել, որպես հետագա զարգացման քարշակ: Այդ տնտեսվարողները կարող են արդյունավետ լինել որպես գիտելիքի կուտակման և փոքր տնտեսվարողների շրջանում տարածման, ինչպես նաև առաջավոր տեխնոլոգիաների և գործելակերպերի ներդրման գործընկերներ: Արտահանման խթանման ասպարեզում այդ կորիզը կարող է առաջ տանել մրցունակ արտադրանքների ու դրանց ստանդարտների մշակման, արտահանման ռազմավարությունների և լոգիստիկայի, ինչպես նաև շուկայավարության արդյունավետ լուծումների ներդրման գործը:

# 1. ԿԱԹԻ ՄԱՏԱԿԱՐԱՐՄԱՆ ԽՆԴՐԻ ԼՈՒԾՈՒՄ

**Կաթի մատակարարման խնդրի լուծման համար, ըստ առաջնահերթության, հարկավոր է քայլեր ձեռնարկել հետևյալ ուղղություններով՝**

- **Կերի ապահովում**
  - **Կաթնատվության բարձրացում**
  - **Շուկայի աշխատանքի արդյունավետության բարձրացում**
- 
- **Կերի ապահովում**
    - Խթանել ներդրումները (ա) կերային մշակաբույսերի արտադրության, (բ) կեր պատրաստող մեքենաների և (գ) հիդրոպոնիկ կերի արտադրության մեջ՝ կենդանիների համար ողջ տարին կանաչ կեր ապահովելու նպատակով: Կարևոր է ճիշտ ընտրել Հայաստանի պայմաններում արդյունավետ կերային մշակաբույսեր և ներդնել զանգվածային արտադրության մեջ (առաջատար անասնապահների հետ համագործակցությամբ):
    - Բարելավել արոտավայրերի կառավարումը և խթանել ներդրումները արոտավայրերի բարելավման գործում (ապահովելու արոտավայրերում էլեկտրաէներգիայի (էլեկտրացանցի անցկացման և(կամ) արևային մարտկոցների օգտագործման միջոցով) և ջրի հասանելիություն՝ կիթը կազմակերպելու համար)՝ դրանք երկարաժամկետ վարձակալության հանձնելով տնտեսվարողներին (3 տարվա փոխարեն՝ մինչև 10 տարի ժամկետով): Կարևոր է բարելավել արոտավայրերի վարձակալության ընթացակարգերը:
  - **Կաթնատվության բարձրացում**
    - Տնտեսվարողների շրջանում անհրաժեշտ է տարածել գիտելիքներ և հմտություններ կենդանիների պահվածքի, դրանց խնամքի և վերարտադրության (հղիության), կերակրման, տնտեսության կառավարման, կթի տեխնիկայի և հիգիենայի ճիշտ գործելակերպերի վերաբերյալ: Դրա հետ մեկտեղ հարկավոր է խթանել անասնաբուժական ծառայությունների զարգացումը: Տես «Սարդկային և հաստատուփենական կարողություններ զարգացում» բաժինը:
    - Ներդրումներ կերի լաբորատորիաների զարգացման մեջ՝ բարելավելու կերերի փորձաքննության ծառայությունները և կերային ռացիոնի կազմումը:
    - Խթանել բարձր զենային հատկանիշներով կենդանիների բուծման գործը և ներդրումները այդպիսի կենդանիներ ձեռքբերելու համար: Միջոցառումները կարող են նաև ընդգրկել անասնաբուծության, տոհմային գործի վերաբերյալ պատշաճ ստանդարտների սահմանում և կիրառության խթանում, ներդրումների խթանում ֆերմաներում և ենթակառուցվածքում: Շատ կարևոր է, որ կենդանիների տարերային վերարտադրությունը փոխակերպվի մասնագիտական խորհրդատվության վրա հիմնված տոհմային գործի: Այդ հարցի լուծման համար, ի լրումն մասնավոր խորհրդատվության, անհրաժեշտ է ապահովել պետական մասնագիտացված խորհրդատվություն և կանոնակարգում:
  - **Շուկայի աշխատանքի բերավալում**
    - Կաթի շուկայի արդյունավետությունը բարձրացնելու համար պահանջվելու են ներդրումներ կաթի հավաքման կետերի ընդլայնման համար: Արդյունավետ զարգացման համար նպատակահարմար կլինի ոչ միայն մեծացնել հավաքման կետերի քանակը, այլ նաև դրանց չափերը: Միջինից մինչև մեծ չափի կենտրոնները, որոնց միջազգային ասպարեզում անվանում են նաև **կաթնարտադրության հանգույցներ**, ավելի հետաքրքիր ու ձեռնտու կարող են լինել պանիր արտադրողների համար, քանի որ ապահովում են ավելի որակյալ կաթի ավելի կանոնավոր մատակարարում: Այդ առումով կաթնարտադրության հանգույցները կարող են խոստումնալից ներդրումային ծրագրերի առարկա դառնալ, որտեղ կարող են համագործակցել կաթ արտադրող և վերամշակող տնտեսվարողները, ինչպես նաև պետությունը:
    - Բարձրորակ կաթի (ներառյալ՝ չորացրած կաթի) արտադրության չափանիշների սահմանմամբ և խթանմամբ օգնել շուկային հասնելու արդյունավետ գնագոյացման: Զուգահեռաբար, հարկ է նաև ապահովել կաթի որակի արդյունավետ հսկողություն հավաքման կենտրոններում: Ճիշտ գին-որակ հարաբերակցությունը կշահագրգռի տնտեսվարողին որակյալ կաթ արտադրել:
    - Կաթնամթերքի պիտակավորման չափանիշների արդյունավետ կիրառում, որտեղ կաթնամթերք արտադրողները պետք է պարզորոշ նշեն՝ կաթը պարունակում է անարատ չոր կաթ և(կամ) բուսական յուղեր՝ թե ոչ: Դա թույլ կտա արդյունավետ կերպով տարբերակել ապրանքները և

համապատասխան գնագոյացումը:

- Կարևոր է ապահովել արդյունավետ (մրցունակ) և վարչարարական խոչընդոտներից ազատ ներմուծման և արտահանման մաքսային և այլ ընթացակարգեր, ինչպես նաև ռեժիմներ (օրինակ ներկրվող ներդրանքը ԱԱՀ-ից ազատում): Դա կօգնի ապահովել շուկայում բարձրորակ ներդրանքի առկայություն և մատչելիություն, ներառյալ՝ բարձրորակ կենդանիների և սերմնահեղուկի, կերերի և հավելումների, արտադրական սարքերի և գործիքների:
- Կաթի մատակարարման սեզոնայնության և անկանոնության հարցի լուծմանը կարող է նպաստել պայմանագրային հարաբերությունների խթանումը: Տնտեսվարողները կարող են նաև կաթ արտադրել ձմռան ընթացքում՝ կերերի վրա ավելի շատ ծախսելով, սակայն պայմանագրի բացակայության պարագայում գերադասում են դա չանել, քանզի վստահ չեն թե կարող են կաթն իրացնել շահավետ գնով:
- Պետական գնումների միջոցով նպաստել կաթի գների կանոնավորմանը, օրինակ՝ մանկապարտեզներում, դպրոցներում, ռազմական հաստատություններում սպառման համար:

## 2. ՊԱՆՐԻ ԱՐՏԱԴՐԱԿԱՆ ՀԶՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՅՄՈՒՄ

**Պանրի արտադրական հզորությունների զարգացման համար, ըստ առաջնահերթության, հարկավոր է քայլեր ձեռնարկել հետևյալ ուղղություններով՝**

- **Ներդրումների խթանում արտադրական կարողություններում**
  - **Պանրի որակի և անվտանգության բարձրացում**
  - **Արտադրողականության և գնային մրցունակության բարձրացում**
- **Ներդրումների խթանում արտադրական կարողություններում**
    - Ներդրումների արդյունավետության տեսակետից անհրաժեշտ է կաթի արտադրությունը և կաթի վերամշակումը դիտարկել միասին, որպես արժեքի ստեղծման շղթա, և ոչ տարանջատ իրարից: Այլպես չեն լուծվի կաթի ու պանրի որակի, սեզոնայնության և քանակի հարցերը: Այսինքն՝ հարկ է կիրառել համալիր (կամ, ինչպես ընդունված է ասել՝ քլաստերային) մոտեցում, հիմնվելով կաթ արտադրողների, կաթ հավաքող կոոպերատիվների, վերամշակողների, ինչպես նաև անասնաբուժական ձեռնարկությունների վրա:
    - Պանրի արտադրության ոլորտում ներդրումների խթանման քաղաքականության արդյունավետ միջոց կարող է լինել հատուկ մշակված պայմաններով ներդրումային վարկերի և դրամաշնորհների առաջարկը՝ բարձր տեխնոլոգիական կաթի հավաքման և վերամշակման արտադրամասերի հիմնման, էներգաարդյունավետ տեխնոլոգիաների ներդրման, ինչպես նաև օժանդակ ենթակառուցվածքների, մասնավորապես՝ սառնարանային պահեստների և ապրանքների տեսակավորման, փաթեթավորման կամ այլ մշակման արտադրամասերի զարգացման համար: Նման աջակցություն կարելի է տրամադրել անասնապահ տնտեսություններին կապիտալ ներդրումների համար (օրինակ՝ ֆերմայի ընդլայնման կամ արդիականացման, արտավայրերի բարեկարգման, սառնարանների, կթի և կերի արտադրության սարքավորումների ձեռքբերման, պանրագործարանի հիմնման և այլն):
    - Առանձին դեպքերում, հատկապես ՓՄՁ-ների կողմից նոր, բարձրակարգ ենթակառուցվածքների հիմնադրման համար արդյունավետ միջոց կարող է լինել նաև մասնակի դրամաշնորհների տրամադրումը, պետություն-մասնավոր համագործակցությամբ ներդրումը կամ պետության կողմից որոշ ենթակառուցվածքների ապահովումը, ինչպես, օրինակ՝ գազի, ջրի և էլեկտրականության գծերի մոտեցումը արտադրական տեղամասերին (ինչը հատկապես սուր խնդիր է պանրի արտադրության ոլորտում):
    - Անհրաժեշտ է բարելավել արտադրական համալիրների և սարքավորումների ներմուծման մաքսային և այլ ընթացակարգերն ու պահանջները, մասնավորապես, (ա) արտադրության մեջ օգտագործվող կառույցների, համակարգերի, սարքերի և այլ ապրանքների դասակարգման եղանակների և ընթացակարգերի բարելավում և պարզեցում, (բ) ներդրումային միջոցների ներմուծման նկատմամբ գործող ԱԱՀ-ի արտոնությունը տարածում կաթի և պանրի ճյուղում օգտագործվող սարքավորումների վրա:

- **Պանրի որակի և անվտանգության բարձրացում**

- Տեղական և միջազգային շուկաներում մրցունակության բարձրացման համար խիստ անհրաժեշտ է խթանել սննդի անվտանգության համակարգերի և գործելակերպերի (HACCP, GMP, Կեդեքս ալիմենտարիուսի ստանդարտներ) լայն ներդրումը կաթ և պանիր արտադրող ձեռնարկություններում:
- Անհրաժեշտ է դյուրինացնել պանրի արտահանման համար պահանջվող անասնաբուժական, ինչպես նաև համապատասխանության հավաստման ընթացակարգերն ու փաստաթղթային պահանջները:

- **Արտադրողականության և գնային մրցունակության բարձրացում**

- Մասնավոր հատվածի համար շատ կարևոր է ճիշտ ու խնայողական տեխնոլոգիաների ընտրությունն ու ներդրումը, որոնցով հնարավոր կլինի նվազեցնել արտադրանքի ինքնարժեքը և բարձրացնել արտադրողականությունը: Հայաստանում կան մեկ տասնյակից ավելի բարձր տեխնոլոգիական հագեցվածությամբ խոշոր գործարաններ: *Փոքր ու միջին չափերի* պանիր արտադրողների մեծ մասը, սակայն կարիք ունի բարելավելու իր տեխնիկական հագեցվածությունը:
- Արտադրողականության բարձրացման տեսակետից, շատ կարևոր է նաև, որ տնտեսավարողները կիրառեն արդյունավետ շուկայավարություն, մատակարարման շղթայի, բաշխման ցանցի կառավարում և այլ գործարար միջոցներ: Օրինակ՝ ծախսերի նվազեցմանը զուգահեռ, արտադրողականությունը կարելի է բարձրացնել նաև պանրի տեսակների ընտրությամբ, այսինքն՝ ընտրել և արտադրել այնպիսի պանրի տեսակներ և այնպես փաթեթավորել կամ այլ կերպ ներկայացնել դրանք, որ կարելի լինի դրանք բարձր գնով վաճառել ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին շուկաներում: Արտադրողականության բարձրացման համար հայաստանյան արտադրողների և արտահանողների համար շատ կարևոր է նաև արտահանման շուկաներում արտադրանքի բաշխման ցանցի արդյունավետ նախագծումը և կառավարումը, ինչպես նաև լոգիստիկայի արդյունավետ կառավարումը:
- Գնային մրցունակության համար հարկավոր է հասցեագրել նաև ԱԱՀ-ի կիրառման հետ կապված խնդիրը: Անհրաժեշտ է մշակել հարկման ճկուն մեխանիզմ, այնպես որ պանիր արտադրողը չտուժի հարկային վարչարարության անկատարության պատճառով: Պետք է հաշվի առնել պանրի ճյուղի առանձնահատկությունները, մասնավորապես այն, որ պանրի ինքնարժեքի ավելի քան 70 տոկոսը կաթի ծախսն է:

### 3. ՄԱՐԴԱՅԻՆ ԵՎ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՆԱԿԱՆ ԿԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄ

*Մարդկային և հաստատությունական կարողությունների զարգացման համար, ըստ առաջնահերթության, հարկավոր է խնդիրները հասցեագրել հետևյալ ուղղություններով՝*

- *Մասնագիտական և գործարար գիտելիք, գործելակերպեր և տեխնոլոգիաներ*
- *Կենդանիների գրանցման և այլ տեղեկատվական համակարգեր*
- *Ճյուղի զարգացման ռազմավարություն*
- *Ճյուղային համագործակցություն և միություններ*

- **Մասնագիտական և գործարար գիտելիք, գործելակերպեր և տեխնոլոգիաներ**

- Արդյունավետ արտադրության և արտահանման համար պահանջվող գիտելիք և հմտություններ ունեցող մարդկանց ապահովումը կենսական նշանակություն ունի կաթնամթերքի (պանրի) ճյուղի հետագա զարգացման համար:
- Հաշվի առնելով, որ Ագրարային համալսարանի կողմից ծրագրի մշակումը կարող է երկար ժամանակ պահանջել, հարկավոր է հնարավորինս արագ մշակել մասնագիտական կրթական մոդուլներ (ոլորտում գործող համապատասխան մասնագիտական կազմակերպությունների հետ համատեղ) և կազմակերպել տեխնիկական բարձրակարգ մասնագետների պատրաստում՝ արագ արձագանքելով ճյուղի և շուկայի պահանջներին: Անհրաժեշտ առարկաներ են, մասնավորապես՝
  - Կենդանիների ճիշտ խնամք, կերակրում, կառավարում
  - Կաթի և պանրի արտադրության արդի բարձր արտադրողական տեխնոլոգիաներ
  - Արտադրանքի տեսակավորում, փաթեթավորում, պահեստավորում և փոխադրում



- Շուկայավարություն և մատակարարման շղթայի կառավարում
- Գյուղարտադրության և վերամշակման պատշաճ գործելակերպեր (GAP/GHP/GMP) և HACCP սկզբունքների վրա հիմնված սննդամթերքի անվտանգության կառավարման համակարգեր
- Մարդկային կարողությունների զարգացման տեսակետից շատ կարևոր է զգալիորեն մեծացնել և ավելի արդյունավետ դարձնել պետության ծախսերը և դերը՝ խորհրդատվության տրամադրման և գիտելիքի տարածման գործում:
- Գիտելիքի և հմտությունների զարգացման տեսակետից կարևոր է ուշադրություն դարձնել ինչպես գիտելիքի և խորհրդատվության առաջարկի, այնպես էլ պահանջարկի խթանմանը: Առաջարկի համար անհրաժեշտ է մշակել և մատուցել անասնաբույժ մասնագետների պատրաստման մատչելի գործնական դասընթացներ: Կարևոր է նաև արդյունավետորեն օգտագործել ԳՄԿ-ների հնարավորությունները և հզորացնել դրանց կարողությունները: Պահանջարկի խթանման համար պետությունը կարող է մասնակիորեն սուբսիդավորել խորհրդատվական և անասնաբուժական ծառայությունների դիմաց վճարները՝ դրա համար սահմանելով անասնապահական ճիշտ գործելակերպ ներդնելու պահանջ:
- Պետական ծրագրերի շրջանակում հիմնվել *միջին և խոշոր պանիր արտադրողների, անասնաբույժների և անասնապահության և կաթի արտադրության ճյուղերին հումք մատակարարողների վրա՝ որպես գիտելիքի և հմտությունների տարածման արդյունավետ գործակալներ*, քանի որ նրանք սերտորեն աշխատում են ինչպես բոլոր չափերի տեսվարողների, այնպես էլ արտադրական միջոցների համաշխարհային արտադրողների հետ:
- **Կենդանիների գրանցման և այլ տեղեկատվական համակարգեր**
  - Կենդանիների նույնականացման համակարգի ստեղծումը թույլ կտա լուծել շուկայում ապրանքների հետագծելիության հարցերը, ինչը շատ կարևոր է բազում առումներով, ներառյալ՝ կենդանիների ճիշտ խնամքի, սննդի անվտանգության և որակի, ինչպես նաև պետական աջակցությամբ ծրագրերի իրականացման առումներով: Հարկ է հաշվի առնել, որ նման համակարգի ստեղծումը մեկանգամյա ներդրում չէ. դրա պահպանման և կանոնավոր աշխատանքի ապահովման համար պահանջվելու է տարեկան գումարի հատկացում պետական բյուջեից:
  - Ճյուղի զարգացման արդյունավետ քաղաքականության մշակման և իրականացման համար անհրաժեշտություն կա ճշգրտելու, հստակեցնելու և բարելավելու անասնապահության, ինչպես նաև կաթի ու կաթնամթերքի արտադրության վերաբերյալ *վիճակագրական տվյալների հավաքագրման և մշակման գործընթացը*: Ներկայում մի շարք կարևոր տվյալներ հարցականի տակ են դրվում տնտեսվարողների և մասնագետների կողմից:
- **Ճյուղի զարգացման ռազմավարություն**
  - Հաշվի առնելով որ պանրի արտադրության ճյուղը կազմում է կաթի և կաթնամթերքի արտադրության համալիրի մի մաս, շատ կարևոր է մշակել կաթնամթերքի արտադրության *ոլորտի զարգացման ռազմավարություն*: Նման համալիր ռազմավարությունը առանցքային դեր պետք է կատարի զարգացման ներդրումային ծրագրերի, ոլորտին առնչվող կանոնակարգերի և քաղաքականության արդյունավետության և ուղղորդվածության բարձրացման համար: Այդպիսի ռազմավարության և համապատասխան գործողությունների ծրագրի մշակումը բխում է նաև ՀՀ կառավարության 2011 թվականի դեկտեմբերի 15-ի նիստի թիվ 49 արձանագրային որոշումից, որով կաթնամթերքի արտադրությունը ներառվել է արտադրական (արտահանման) կարողությունների զարգացման առաջնային ոլորտների շարքում:
  - Ճիշտ ռազմավարությունների ընտրության համար կարևոր է նաև տնտեսվարողների և պետական մարմինների շրջանում իրազեկվածության բարձրացման աշխատանքների անցկացումը: Անհրաժեշտ է ուսումնասիրել ԵՍՏ ընթացակարգերն ու պահանջները և դրանց մասին իրազեկել պետական ու մասնավոր հատվածի ներկայացուցիչներին: Հարկ է նաև տնտեսվարողներին տեղեկացնել Կառավարության կողմից իրականացվող՝ արտահանման աջակցության ծրագրերի, օրինակ՝ արտահանման ապահովագրության աջակցության ծրագրի, ինչպես նաև ներդրումային սարքավորումների և համալիրների ներմուծման ընթացակարգերի վերաբերյալ:
- **Ճյուղային համագործակցություն և միություններ**
  - Տնտեսվարողների միջև համագործակցության խթանումը կարևոր է, մասնավորապես, արտադրանքի անվտանգության և որակի ստանդարտների սահմանման և դրանց կատարման, բրենդինգի, ինչպես նաև արտադրանքի՝ արտահանման համար կուտակման և փաթեթավորման

համար: Համագործակության խթանման արդյունավետ եղանակներից մեկը ներդրումային ծրագրերի հետ այն կապակցելն է: Օրինակ՝ խրախուսել այն ներդրումային ծրագրերը, որոնցում կաթ և պանիր արտադրողները, համագործակցում են միմյանց հետ՝ նպաստելով շուկայի ավելի արդյունավետ աշխատանքին:

- Ճյուղային միությունները, մասնավորապես, Լարի միությունը և Կաթնամթերք արտադրողների միությունը կարիք ունեն լուրջ հզորացման, որպեսզի կարողանան էական նպաստ ունենալ ճյուղի հետագա զարգացման գործին:

#### 4. ԱՐՏԱՀԱՆՄԱՆ ՇՈՒԿԱՅԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՄԱՏԱԿԱՐԱՐՄԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏ ՈՒՋՄԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳՈՐԾԵԼԱԿԵՐՊԵՐԻ ՆԵՐԴՐՈՒՄ

*Արտահանման արդյունավետ ռազմավարության և գործելակերպերի ներդրման համար, ըստ առաջնահերթության, հարկավոր է խնդիրները հասցեագրել հետևյալ ուղղություններով՝*

- **Արտադրատեսակների ճիշտ ընտրության խնդիր**
- **Շուկաների ճիշտ ընտրության և պահպանման խնդիր**
- **Շուկաների ընթացակարգեր և լոգիստիկ խնդիրներ**
- **Արտադրատեսակների ճիշտ ընտրության խնդիր**
  - Նոր շուկաներ մուտք գործելու, ինչպես նաև եղած ու նոր շուկաներում մրցունակության բարձրացման առումով կարևորվում է պանրի ճիշտ տեսակների ընտրությունն ու դրանց փաթեթավորումը կամ այլ կերպ ներկայացումը: Օրինակ՝ ռուսաստանյան շուկայում գերադասվում են այսպես կոչված «եվրոպական պանիրները», ինչպես նաև հայաստանյան պանրի պատշաճ բրենդավորումը:
  - Պանրի տեսակի ընտրության հարցում կարևոր է հաշվի առնել նաև լոգիստիկ հարցերը: Հաշվի առնելով հայաստանյան տնտեսվարողների ունեցած տրանսպորտային դժվարությունները, կարող է նպատակահարմար լինել արտահանել պահպանման երկար ժամկետ ունեցող պանիրներ
- **Շուկաների ճիշտ ընտրության և պահպանման խնդիր**
  - Մեկ շուկայից կախվածության հետ կապված խնդիրներից խուսափելու համար հարկավոր է պատշաճ ուշադրություն դարձնել այլ շուկաներ փնտրելու և ներթափանցելու, ինչպես նաև եղած շուկաներում նոր հատվածներ կամ սեգմենտներ (բացի սփյուռքահայերից) յուրացնելու և գրավելու վրա: Այդ առումով, հայաստանյան տնտեսվարողները պատշաճ ուշադրություն պետք է դարձնեն իրենց արտադրության մրցունակության բարձրացման վրա, ինչպես ինքնարժեքի նվազեցման, այնպես էլ արտադրանքի տեսականու և որակի առումով: Ի լրումն ռուսաստանյան և ԱՄՆ-ի շուկաների, հնարավոր են նաև մերձավոր արևելքի շուկաները, հաշվի առնելով, որ Հայաստանում բացվել է «Հալալ» սերտիֆիկացման կենտրոն:
- **Լոգիստիկայի հարցեր**
  - Լարսի սահմանային կետում ընթացակարգի պարզության և հստակության պահպանման հարցերով շարունակական համագործակցություն և համաձայնությունների ձեռքբերում ռուսական ու վրացական կողմերի հետ.
  - Լարսով անցնող ուղուց բացի արտահանման կամ ներմուծման այլ ուղիների հատկորոշում, և դրանց շահագործման համար համապատասխան միջոցառումների ձեռնարկում (օրինակ՝ Սև ծովով փոխադրման ուղիների արդյունավետ շահագործման համար):
  - Հաշվի առնելով Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը, շատ կարևոր է, որ տնտեսվարողները հենց իրենք ավելի հեռատես քաղաքականություն վարեն մատակարարման շղթայի կառավարման տեսակետից: Օրինակ՝ լոգիստիկայի կազմակերպումը, ներառյալ՝ վաճառքի ծավալների կանխատեսումները և պլանավորումը կարելի է այնպես կազմակերպել, որ նվազեցվեն կամ շրջանցվեն Լարսի անցակետի հնարավոր փակման հետ կապված խնդիրները: Տնտեսվարողները կարող են մտածել նաև հիմնական շուկաներում իրենց հիմնական հաճախորդներին մոտիկ պահեստային կարողությունների համատեղ օգտագործման ուղղությամբ:
  - Արտահանման լայն հնարավորությունից արդյունավետորեն օգտվելու համար *փոքր ու միջին տնտեսվարողները* պետք է *միավորեն իրենց շուկայավարական հզորությունները*, ինչպես հումքի և ներդրանքի ձեռքբերման, այնպես էլ արտադրանքի իրացման գործում: Հզորությունների

արդյունավետ միավորման համար տնտեսվարողները պետք է բարելավեն իրենց գիտելիքներն ու կարողություններն այնպիսի հարցերում, ինչպիսիք են շուկայավարությունը, մատակարարման կազմակերպումը, սննդամթերքի անվտանգության պահպանումը, արտադրության և արտադրանքի ստանդարտացումը: Արտադրանքի համատեղ իրացմանը նպաստող կարևոր գործոն կարող է լինել հայաստանյան պանրի անվան (բրենդի) ստեղծումը և առաջնությունը:

## 5. ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԱՄԱՐ ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԻ ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ԽՆԴԻ ԼՈՒԾՈՒՄ

**Ֆինանսական միջոցների մատչելիության խնդրի լուծումը հարկ է դիտարկել և հասցեագրել հետևյալ ուղղություններով՝**

- **Արդյունավետ և գործարարության կարիքին համապատասխան ֆինանսական ապրանքի մշակում**
  - **Ֆինանսական կառավարման գիտելիքների զարգացում**
  - **Ֆինանսական ճյուղի ընդհանուր զարգացում**
- **Արդյունավետ և գործարարության կարիքին համապատասխան ֆինանսական ապրանքի մշակում**
    - Ձեռնարկությունների ստեղծման և զարգացման համար անհրաժեշտ ֆինանսական միջոցների մատչելիության ապահովման համար հատուկ ուշադրություն պետք է դարձվի բանկերի կողմից տնտեսվարողների կարիքներին համապատասխան չափած ու ձևած ֆինանսական ապրանքների մշակմանն ու առաջարկին: ող Բանկերին հարկ է խրախուսել, որ սերտորեն աշխատեն տնտեսվարողների հետ՝ հասկանալու համար նրանց իրական կարիքները, ինչպես նաև մշակեն ու կիրառեն ֆինանսավորման պարզ ու հստակ ընթացակարգեր ու պահանջներ:
    - Քաղաքականության տարբեր միջոցներով կարելի է բանկերին խրախուսել հատուկ պայմաններով ֆինանսավորելու ճյուղի զարգացմանը նպաստող այնպիսի ծրագրեր, ինչպիսիք են (ա) շուկայական և արտադրական ենթակառուցվածքների, օրինակ՝ հավաքման և պահեստավորման կենտրոնների և արտադրամասերի հիմնումը կամ բարելավումը, (բ) առաջավոր տեխնոլոգիաների ներդրումը և արտահանման ընդլայնումը:
  - **Արդյունավետ և գործարարության կարիքին համապատասխան ֆինանսական ապրանքի մշակում**
    - Ներկայում հրատապ է ֆինանսական և գործարար կառավարման կրթվածության ցածր մակարդակի լուծման հարցը: Լուծման ձև կարող է լինել հատուկ չափած-ձևած գործնական դասընթացների մշակումը և անցկացումը տնտեսվարողների և բանկերի շրջանում, որպեսզի, մի կողմից, բանկերը լավ պատկերացնեն տնտեսվարողների պահանջներն ու խնդիրները և, մյուս կողմից, տնտեսվարողները հասկանան ֆինանսական ճիշտ կառավարման կարևորությունը և դրա գործիքները, ինչպես նաև բանկերի պահանջներն ու ընթացակարգերը վարկավորման համար: ՀՀ ՓՄՁ զարգացման ազգային կենտրոնը, օրինակ, ունի նման դասընթացներ:
  - **Ֆինանսական հատվածը ընդհանուր զարգացում**
    - Երկարաժամկետ հեռանկարում, հարկավոր է քաղաքականության միջոցներ ուղղորդել ոչ-վարկային ֆինանսավորման մեխանիզմների զարգացմանը, ինչպիսիք են վենչուրային հիմնադրամները, սեփական կապիտալի հիմնադրամները, կապիտալի շուկաները:

# ՊԱՆՐԻ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐՏԱՀԱՆՄԱՆ ՇՂԹԱՅԻ ՄԱՆՐԱՄԱՍՆԵՐ

Քարտեզագրման համար շղթան ու դրա արդյունավետությունը դիտարկվում են գործարարության տեսանկյունից, մասնավորապես, անասնապահների և կաթ արտադրողների կամ ներմուծողների, պանիր (և այլ կաթնամթերք) արտադրողների, արտահանողների, մանրածախ ու մեծածախ վաճառքի կետերի, փոխադրողների և այլն: Արտահանման շղթան ներառում է ինչպես մինչ արտադրական, այսինքն՝ հումք և համապատասխան թույլտվություններ ձեռքբերելու (կամ ներմուծելու) օղակները, այնպես էլ հետարտադրական օղակները, ինչպիսիք են՝ ապրանքների փոխադրումը, փաթեթավորումը, պահեստավորումը և արտահանման հետ կապված ընթացակարգերը: Պանրի արտադրության(արտահանման) շղթայի գծանկարը տես՝ 6-րդ պատկերում:

## 1. ՊԱՆՐԻ ՃՑՈՒՂԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՀԱԿԻՐՃ ՏՎՅԱԼՆԵՐ

Պանրի արտադրությունը Հայաստանի տնտեսության ավանդական ճյուղերից մեկն է: Հայաստանում արտադրվում են երկու տասնյակից ավելի տեսակի պանիրներ (տես 1-ին աղյուսակ և 1-ին պատկեր): Արտադրվող պանրի մեծ մասը կովի կաթից է: Ավանդական պանրի տեսակները ներառում են Լոռի, Չանախ, Չեչիլ: Դրանց հետ գնալով ավելի մեծանում է այնպիսի պանիրների արտադրությունը, ինչպիսիք են Գաուդան, Չեդարը, Կամեմբերը, Էմենտալը, Հոլանդականը և այլն:

Պանիրը Հայաստանի արտահանման ներուժ ունեցող արտադրատեսակներից է: Արտադրության տարեկան ծավալը 2016 թվականին, ըստ պաշտոնական տվյալների, եղել է 22,316 տոննա (1-ին պատկեր), ինչը 30 տոկոսով ավել է 2010 թվականի ցուցանիշից:<sup>6</sup> Նկատենք, որ 2010 թվականից սկսած պանրի արտադրության ծավալի փոփոխությունները զգալի չեն եղել, սակայն 2016 թվականին պանրի արտադրությունը զգալիորեն աճել է 20 տոկոսով (2015 թվականի հետ համեմատած):

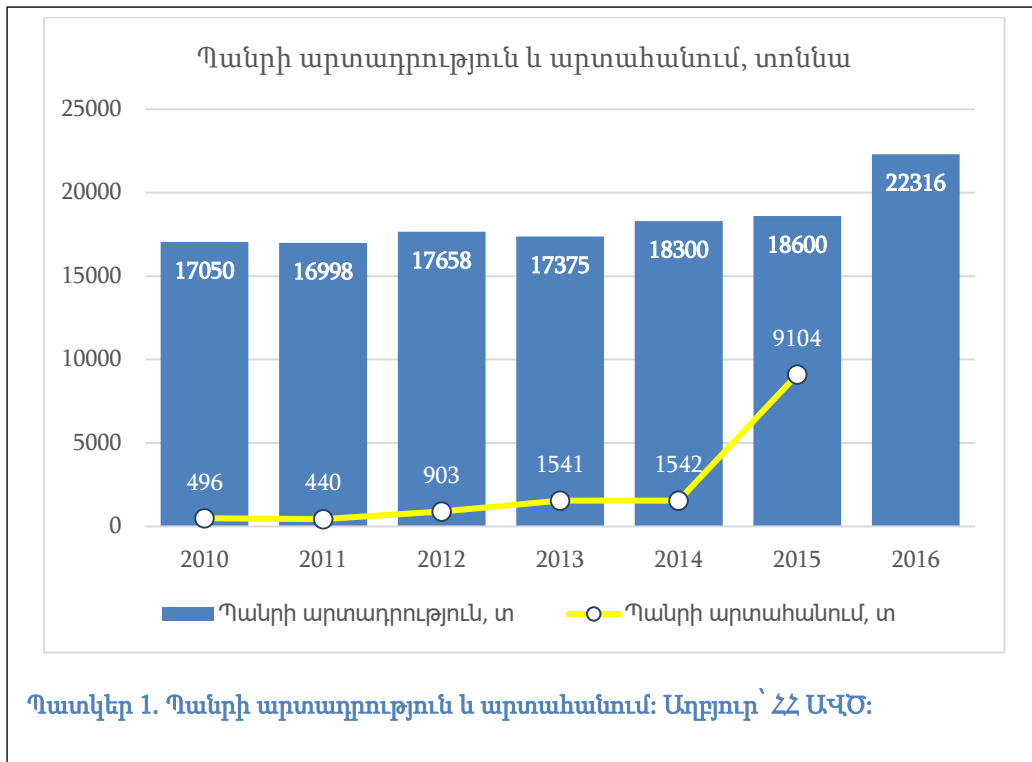
Ըստ ՀՀ ԱՎԾ-ի՝ Հայաստանում կաթի վերամշակման ճյուղում գործում են շուրջ 81 ձեռնարկություններ, որոնցից պանիր արտադրում է 50 ձեռնարկություն: 12-ը համեմատաբար խոշոր:<sup>7</sup> Ըստ Գյուղատնտեսության նախարարության գնահատականի՝ ներկա արտադրական հզորությունները հնարավորություն են տալիս վերամշակելու տարեկան շուրջ 490 հազար տոննա կաթ: Արդյունաբերաարտադրական անձնակազմի միջին ցուցակային թիվը կազմում է շուրջ 1900 հոգի:<sup>8</sup> Այս տվյալները չեն ներառում բազմաթիվ մանր տնայնագործ պանիր արտադրողներին:

Ի տարբերություն պանրի արտադրության, պանրի արտահանումը արագ զարգացման միտում է դրսևորում: 2010-2014 թվականներին պանրի արտահանման ծավալը աճել է ավելի, քան երեք անգամ, իսկ 2015 թվականին արտահանման ծավալն աճել է մեծ թռիչքով: 2015 թվականին Հայաստանից արտահանվել է ավելի, քան 9,000 տոննա պանիր, որը նախորդ տարվա համեմատ ավել է վեց անգամ (1-ին պատկեր):

<sup>6</sup> Աղբյուր՝ ՀՀ ԱՎԾ, Արդյունաբերական կազմակերպություններում հիմնական արտադրատեսակների թողարկումը բնեղեն արտահայտությամբ: Ըստ ուղղորտում ընդգրկված տնտեսվարողների և մասնագետների գնահատականների՝ կաթի և պանրի արտադրության ծավալներն իրականում զգալիորեն ավելի ցածր են:

<sup>7</sup> Խոշոր արտադրողներից են մասնավորապես, «Աշտարակ կաթ» ՓԲԸ, «Դուստր Մարիանա», «Բոնիլատ», «Մուլտի ագրո» գիտա-արտադրական կենտրոն», «Արգնի կաթ», «Թամարա և Անի», «Բիոկաթ», «Չանախ», «Դուստր Մելանիա», «Իգիթ» ՍՊԸ-ներ, «Արաքս-2» ԱԿ, «Մարիլա» և այլ ձեռնարկություններ:

<sup>8</sup> Հղում Գյուղնախարարության պաշտոնական վեբկայք (վերջին մուտքը՝ 2017թ. փետրվարի 16):



Արտահանման ծավալի նման կտրուկ աճը հավանաբար պայմանավորված է Եվրասիական տնտեսական միությանը Հայաստանի անդամակցության, ինչպես նաև Ռուսաստանի նկատմամբ տնտեսական պատժամիջոցների կիրառման գործոններով: Այդ երկու գործոնները դեպի Ռուսաստան արտահանման լայն հնարավորություններ են բացում: 2015 թվականին արտահանված պանրի 42 տոկոսը կովի կաթից սպիտակ աղաջրում պահվող պանիրներն են, իսկ 17.5 տոկոսը՝ Գաուդա պանիրը: Կտրուկ աճել է, ինչպես ավանդական սպիտակ աղաջրի պանիրների (Լոռի, Չանախ), այնպես էլ դեղին կիսապինդ կամ պինդ պանիրների (Գաուդա, Չեդար, Էդամ, Տիլզիտ) արտահանումը:

Նման մեծ հնարավորությունն իր հետ բերում է նաև համապատասխան մարտահրավերներ, որոնց ժամանակին ու պատշաճ լուծումը կենսական նշանակություն ունեն ճյուղի հետագա զարգացման համար: Ընդ որում՝ մարտահրավերներն առկա են պանրի արտադրության և արտահանման շղթայի բոլոր օղակներում: Հաջորդող բաժիններում մանրամասնվում և քննարկվում են այդ հնարավորություններն ու մարտահրավերներն ըստ մատակարարման շղթայի փուլերի և գործընթացների:

- Կենդանիների ցածր որակ և ցածր կաթնատվություն
- Կենդանիների ոչ պատշաճ կերակրում, խնամք և պահվածք
- Կաթի անկանոն մատակարարում և մեծ տատանումներ տարվա ընթացքում
- Կաթի ցածր որակ և անբավարար հիգիենիկ տվյալներ կամ պայմաններ
- Շուկայի աշխատանքի անկատարություններ, ներառյալ՝ կենդանիների, կաթի և պանրի շուկաները
- Պանրի որակի և անվտանգության ստանդարտների հետ կապված խնդիրներ
- Հաստատութենական խնդիրներ, ինչպիսիք են՝ կենդանիների նույնականացման համակարգի բացակայությունը, անասնաբուժական ծառայությունների անբավարարությունը, արտադրանքի (և ենթաարտադրանքի) հետազոտելիության բացակայությունը, խորհրդատվության և գյուղատնտեսական այլ ծառայությունների թուլությունը:

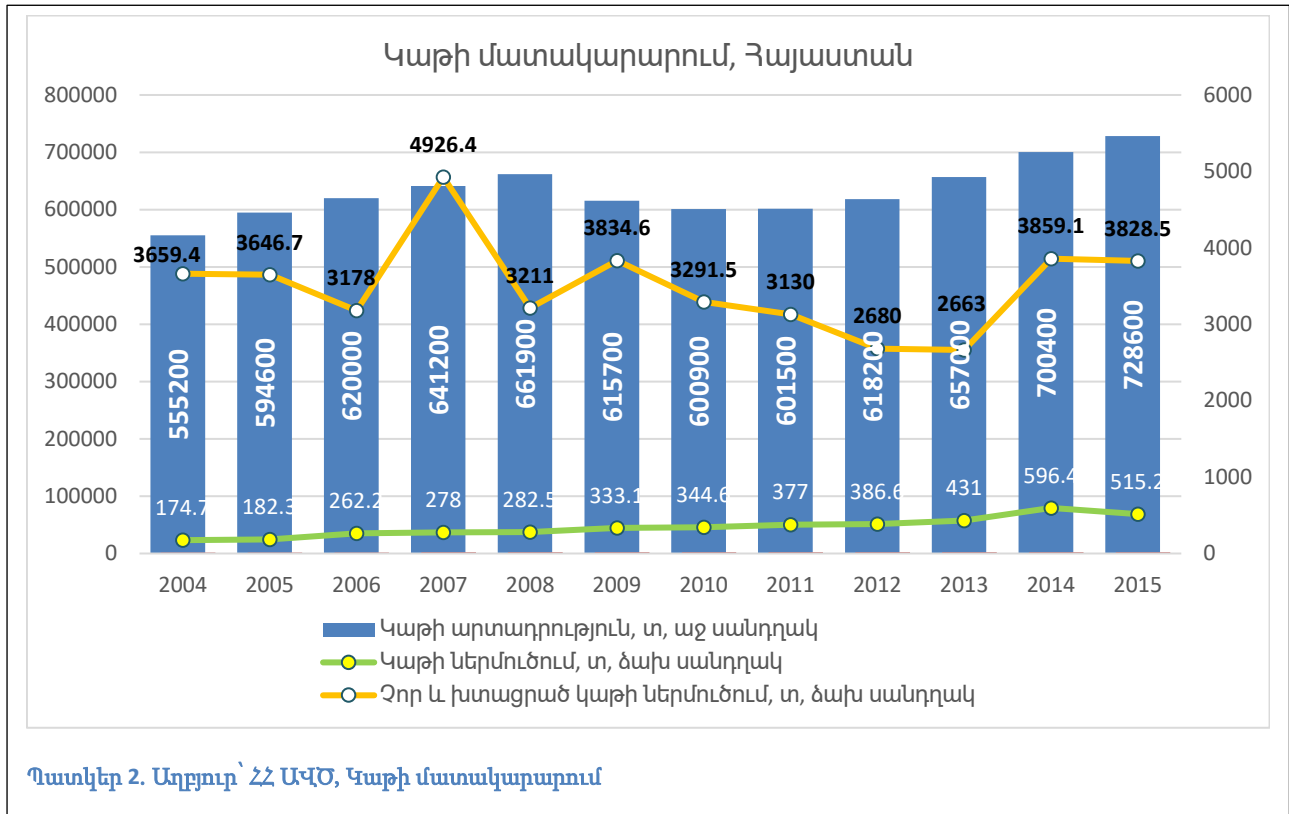
## ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՊԱՆՐԻ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՃՅՈՒՂԻ ՀԱՄԱՌՈՏ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

ՈՒԺԵՂ ԿՈՂՄԵՐ	ԹՈՒՅԼ ԿՈՂՄԵՐ
<ul style="list-style-type: none"> <li>✓ Արտավայրեր և որակյալ կաթ արտադրելու հնարավորություն</li> <li>✓ Ավանդական ճյուղ լինելու հանգամանք՝ կան պանրագործական գիտելիքներ և հմտություններ</li> <li>✓ Ավանդական մեծ շուկայի առկայություն Ռուսական և ԱՊՀ այլ երկրներում (ղրական համբավ)</li> <li>✓ Վերջին տարիներին կաթի հավաքման տեխնոլոգիայի բարելավում (հավաքման կետեր, կթի սարքավորումներ)</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>○ Ճյուղի զարգացման ռազմավարության բացակայություն</li> <li>○ Աճի համար կաթի անբավարար քանակ, որակ և մատակարարման խիստ սեզոնայնություն</li> <li>○ Աճի համար պանրի արտադրության կարողությունների սահմանափակություն</li> <li>○ Մասնագետների խիստ պակաս (անասնաբուժության, անասնապահության, կաթի արտադրության, կաթի վերամշակման)</li> <li>○ Ներդրումային և ֆինանսական միջոցների դժվար մատչելիություն</li> <li>○ Թույլ շուկայավարություն՝ (ա) արտահանելի պանրի տեսակներ ներդնելու և շուկաներ գրավելու առումով, (բ) արտահանման շուկայում բաշխման շղթայի չտիրապետում (արդյունքում շահույթի մեծ մասը գնում է միջնորդներին)</li> <li>○ Արտադրության անվտանգության և որակի կառավարման համակարգերի բացակայություն կամ անբավարարություն</li> <li>○ Ներմուծման ընթացակարգերի բարդություն</li> <li>○ Կրթական համակարգի անկարողություն՝ որակյալ մասնագետներ թողարկելու</li> </ul>

ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	ՎՏԱՆԳՆԵՐ
<ul style="list-style-type: none"> <li>→ Արտահանման շուկաներում պահանջարկ վայելող նոր տեսակի պանիրների արտադրություն</li> <li>→ Ռուսաստանյան ավանդական մեծ շուկայի առկայություն (հնարավորությունների մեծացում Ռուսաստանի դեմ պատժամիջոցների կիրառման պայմաններում)</li> <li>→ Այլ շուկաներ արտահանման հնարավորություններ</li> <li>→ Ներդրումներ կատարելու համար նպաստավոր պայմաններ (համալիրների ներմուծումը ազատված է ԱԱՀ-ից)</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>▪ Արտահանման կենտրոնացվածություն Ռուսական շուկայի վրա</li> <li>▪ Իրանի մուտք Ռուսական շուկա (Իրանի դեմ պատժամիջոցների վերացման արդյունքում)</li> <li>▪ Ընդհանուր մրցակցության ուժգնացում ավանդական Ռուսական շուկայում. այլ երկրների մուտք կամ դիրքի ուժեղացում այդ շուկայում</li> <li>▪ Անվտանգության և որակի պահանջների հնարավոր խստացում արտահանման ավանդական և այլ շուկաներում</li> <li>▪ Մպառողների նախասիրություններին հայակական ավանդական պանիրների անհամապատասխանություն</li> </ul>

## 2. ԿԱԹԻ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

Պանրի արտադրության համար անհրաժեշտ պայման է բավարար քանակի և պահանջվող որակի կաթի ժամանակին մատակարարումը: Հայաստանում արտադրված կաթի 95 %-ը ստացվում է տավարաբուծությունից: 2015 թվականին արտադրվել է 728.6 հազար տոննա կաթ, և ներմուծվել է մոտ 132.6 հազար տոննա կաթին համարժեք կաթնամթերք: Միայն խտացրած կաթի և կաթի փոշու ներմուծումը կազմել է 3828.5 տոննա, իսկ կաթի և սերուցքի ներմուծումը կազմել է 155.2 տոննա: Ըստ ՀՀ Վիճակագրության ծառայության տվյալների, վերջին հինգ տարիների ընթացքում կաթի արտադրության ծավալը աճել է, բայց դանդաղ (2-րդ պատկեր):



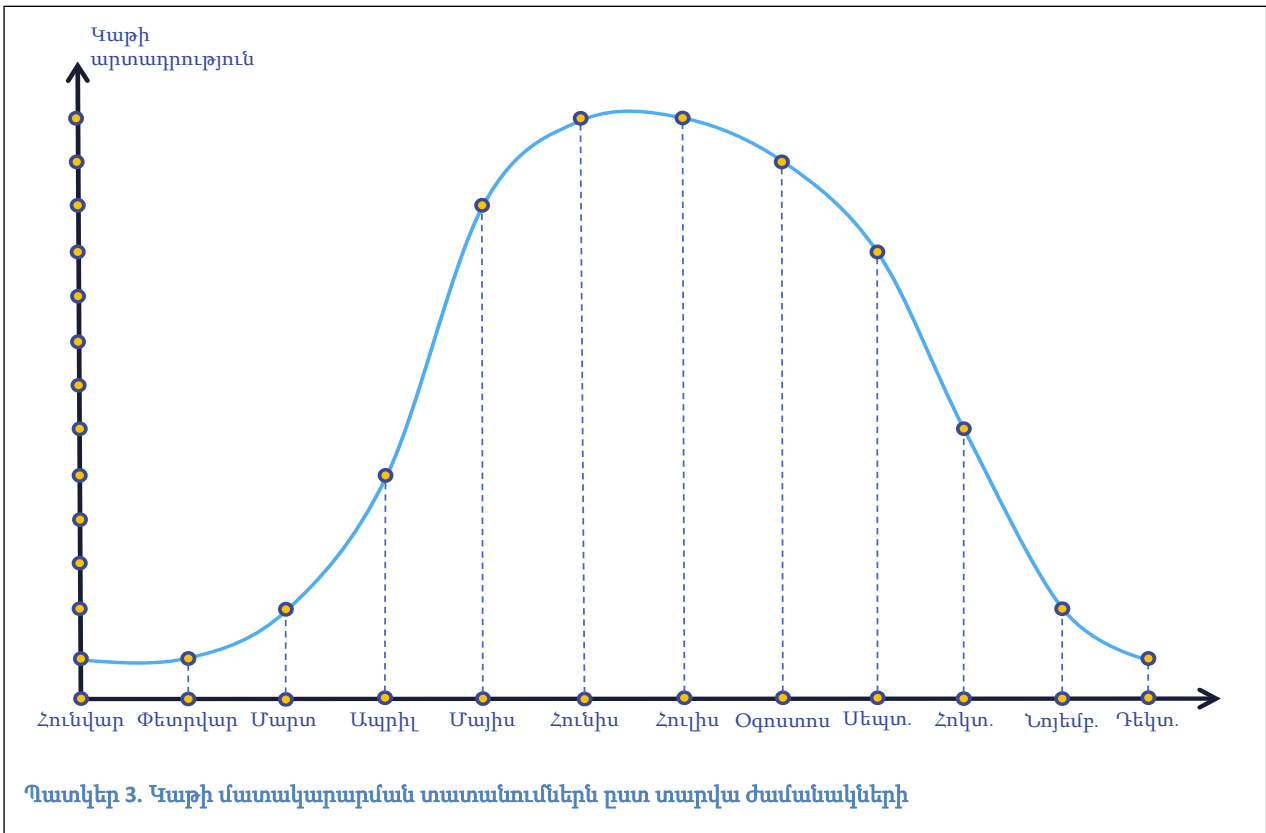
Հայաստանում պանրի արտադրության հետագա ընդլայնումը և զարգացումը զսպող հիմնական խոչընդոտներից մեկը կաթի մատակարարման սեզոնայնությունն է և մատակարարվող ծավալի մեծ տատանումները տարվա ընթացքում (տես 3-րդ պատկեր): Առավելագույն քանակ արտադրվում է հունիս-հուլիս ամիսներին, ընդ որում՝ ամենածագր ու ամենաբարձր ամիսներին արտադրության ծավալների տարբերությունը կարող է տատանվել մինչև 10 անգամ: Նման սեզոնայնության պատճառներ են, մասնավորապես.

- Անասնապահությամբ զբաղվողների մեծ մասը մանր տնտեսություններ են (3-4 կով), որոնք կենդանիներին տանում են արոտավայրեր գարնան և ամռան ամիսներին.
- Կերի արտադրության, մատակարարման և կառավարման ոչ արդյունավետ գործելակերպերը, ինչի պատճառով գարնան և ամռան շրջանից հետո կտրուկ ընկնում է կերի որակն ու սնուցողական տվյալները: Մանրամասների համար տես 2.1 բաժինը:

Պանիր և այլ կաթնամթերք արտադրողների համար կաթի մատակարարման այդպիսի տատանումները առաջացնում են մի շարք դժվարություններ, օրինակ՝

- դժվարացնում է կայուն արտադրության ծրագրումը (պլանավորումը) և կազմակերպումը,

- առաջացնում է փոխադրման և պահպանման հետ կապված լոգիստիկ խնդիրներ,
- հաճախ դժվարացնում է նաև ֆինանսական կառավարումը: Որպես կանոն կաթ վերամշակողների մեծ մասը տառապում է շրջանառու միջոցների սղությունից և մատակարարված կաթի դիմաց վճարելու անկարողությունից:



Հայաստանում կաթի արտադրության մյուս առանձնահատկությունը, որ խոչընդոտում է պանրի արտադրության զարգացմանը և նվազեցնում է պանրի մրցունակությունը տեղական և, հատկապես, միջազգային շուկաներում, կաթի ցածր որակն է և հիգիենայի կանոնների անտեսումը:

Վերոնշյալ խնդիրների մեծ մասը կապված է կաթի արտադրության ճյուղում փոքր արտադրողների գերակշռության, ինչպես նաև նրանց միջև թույլ համագործակության կամ դրա բացակայության հետ, ինչի արդյունքում.

- Դժվարանում է կաթի հավաքման լոգիստիկան: Մեծ թվով փոքր արտադրողներից կաթ հավաքելը դժվար է և թանկ է նստում՝ բարձրացնելով կաթի ինքնարժեքը:
- Խոչընդոտներ են առաջանում կաթի որակի և անվտանգության պատշաճ ստանդարտների սահմանման և կիրառության առնչությամբ (ինչպես նկատվում է նաև նման իրավիճակ ունեցող շատ այլ, նույնիսկ, զարգացած երկրներում): Ցածրակարգ կաթն, իհարկե բացասաբար է անդրադառնում պանրի որակի վրա:

Ըստ ԱՎԾ-ի, Հայաստանում կաթի արտադրության ինքնաբավությունը 2015 թվականին կազմել է 84.2 տոկոս, այսինքն՝ Հայաստանում արտադրվում է սպառվող կամ վերամշակվող կաթի 84.2



տոկոսը, իսկ ավելի քան 15 տոկոսը ներմուծվում է (գլխավորապես կաթի փոշու կամ խտացրած կաթի ձևով):<sup>9</sup>

Հայաստանյան շուկայում գործող հանգամանքներով պայմանավորված, կաթի ապրանքայնության միջին մակարդակը մոտ 60 տոկոս է, այսինքն՝ գյուղացիական տնտեսությունները իրացնում են արտադրված կաթի 60 տոկոսը, իսկ մնացած 40 տոկոսը սպառվում կամ վերամշակվում է հենց գյուղացիական տնտեսությունների կողմից:<sup>10</sup> Այլ կերպ ասած, կաթի վերամշակման ներկայում օգտագործվող հզորությունը Հայաստանում, առանց տնայնագործական վերամշակման, մոտ 450 հազար տոննա է (առանց զանազանելու թե ինչ կաթնամթերք է արտադրվում), գումարած ներմուծվող չոր կաթի կամ խտացրած կաթի վերամշակման համար պահանջվող հզորությունը:<sup>11</sup>

Կաթի արտադրության զարգացումը չպետք է դիտարկվի կաթի վերամշակումից անջատ: Անհրաժեշտ է կաթի արտադրության հետագա զարգացումը սերտորեն կապակցել կաթնամթերքի, հատկապես, պանրի արտադրության և արտահանման կարողությունների զարգացման հետ: Տնտեսվարողները պետք է կարողանան շուկայահանել իրենց արտադրանքը շահավետ գներով: Հաշվի առնելով, որ կաթի հիմնական սպառողները կաթ վերամշակողներն են, անիմաստ է ավելացնել կաթնատվությունը և կաթի արտադրությունը, եթե բացակայում են կաթի վերամշակման բավարար կարողություններ:

## 2.1 ԱՐՈՏՆԵՐԻ ԵՎ ԿԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

Որակյալ կաթի արտադրության և տարվա ընթացքում կայուն մատակարարման համար անհրաժեշտ է կենդանիների համար ճիշտ բաղադրությամբ կերի ապահովումը կլոր տարի: Հայաստանում կերի մատակարարման և կերակրման հետ կապված անկատարությունները կաթի արտադրության հետագա ընդլայնումն ու զարգացումը սահմանափակող գործոններ են:

Կերի արտադրության և կառավարման խնդիրներն ավելի ցայտուն երևացին, երբ տավարի ցեղերի բարելավման պետական ծրագրի շրջանակում ստացված բարձր գենային հատկանիշներով մաքրացեղերը և դրանց հետ խաչասերումից ստացված խառնացեղերը սպասվածից ավելի ցածր արտադրողականություն դրսևորեցին: Դրա պատճառներ էին տեղական ցածրորակ կերը, կերակրման անարդյունավետ մշակույթը և կենդանիների վատ խնամքը: Այդ կենդանիների արտադրողականության վրա բացասաբար է ազդում նաև կերակրման սթրեսը՝ պայմանավորված կերերի արտադրության խիստ սեզոնայնությամբ (Հայաստանում անբավարար են կերերի պահեստավորման կարողությունները): Բարձրակարգ կենդանիներին պետք է պատշաճ կեր և պատշաճ խնամք, որպեսզի դրանք դրսևորեն իրենց լավագույն հատկանիշները:

### ***Կերակրման գործելակերպ և մշակույթ***

Կերակրումն ուղղակիորեն ազդում է կենդանիների կաթնատվության վրա: Հայաստանում ներկայում կենդանիների կերակրման երկու հիմնական եղանակներ են.

<sup>9</sup> ՀՀ ԱՎԾ, Պարենային ապահովություն և աղքատություն, 2015 թ. հունվար-դեկտեմբեր:

[http://www.armstat.am/file/article/f\\_sec\\_4\\_2015\\_3.pdf](http://www.armstat.am/file/article/f_sec_4_2015_3.pdf)

<sup>10</sup> Գյուղատնտեսական արտադրանքի իրացումը (օգտագործումը) անհատական գյուղացիական տնտեսությունների կողմից, ԱՎԾ, 2015, [http://www.armstat.am/file/article/iracum\\_2015.pdf](http://www.armstat.am/file/article/iracum_2015.pdf)

<sup>11</sup> 2015 թվականին արտադրվել է 728.6 հազար տոննա կաթ, որի 60 տոկոսը կլինի 437.2 տոննա, այսինքն՝ 2015 թվականին, բացի տնայնագործական մանր վերամշակումից և սեփական սպառումից, սպառվել և վերամշակվել է 437.2 տոննա կաթ:

- արոտային պահվածք, երբ կենդանիները կերակրվում են արոտավայրի կանաչ զանգվածով՝ տարվա սահմանափակ ժամանակահատվածում (գարնան երկրորդ կես, ամառ)
- մուրային պահվածք, երբ կենդանիները պահվում են շենքերում և կերակրվում պահեստավորած խոտով, որի որակական հատկանիշները հեռու են իդեալականից: Պահեստավորած խոտը պահպանվում է բաց երկնքի տակ և կորցնում իր սննդարար արժեքը տեղումների արդյունքում:

Որոշ տնտեսվարողներ կենդանիներին կերակրում են նաև սիլոսով և համակցված կերերով, սակայն կերակրման այդ եղանակները լայնորեն տարածված չեն:

Տնտեսվարողների գերակշռող մեծամասնությունը չի կիրառում կերակրման արդյունավետ ռեժիմ և կերաբաժին (ռացիոն)՝ կերերի հետազոտման լաբորատորիաների, սարքավորումների (սիլոսի պատրաստման համար), ինչպես նաև կերերի կառավարման ոլորտում գիտելիքների և կրթության բացակայության պատճառով:

Ընդհանուր առմամբ, առկա է գիտելիքի և հմտությունների խիստ պակաս այնպիսի հարցերում, ինչպիսիք են մշակաբույսերի (կերաբույսերի) ռոտացիա, բարեխիղճ գյուղատնտեսական գործելակերպեր, գոմաղբով պարարտացում, խոտի հավաքման ճիշտ գործելակերպեր, հողի կառավարման ճիշտ գործելակերպեր, կենդանիների կառավարում (ինչպես, օրինակ կերակրումը և կենդանիների փոխարինումը): Ի տարբերություն փոքր տնտեսվարողների, համեմատաբար խոշոր տնտեսություններում գիտելիքներն ավելի բարձր մակարդակի վրա են: Անարդյունավետ գործելակերպի օրինակների համար տես 1-ին ներդիրը:

Կերակրման գործելակերպի վրա ազդում նաև կաթի ու պանրի շուկաների անկատարությունները, ինչը բերում է կաթի գների անկայունության ու ցածր մակարդակի: Օրինակ՝ տնտեսվարողները հաճախ խուսափում են կերի համար լրացուցիչ ծախսեր կատարելուց, քանզի հստակ պատկերացում չունեն կաթի գնի վերաբերյալ և վստահ չեն, որ կկարողանան իրենց որակյալ արտադրանքի դիմաց պատշաճ գին ստանալ: Բարձրորակ կերերի ձեռք բերման նպատակով ծախսերի ավելացման արդյունքում տնտեսվարողները կարող են վնասներ կրել, ուստի իրենք հաճախ նախընտրում են թերսնել կենդանիներին, ինչն էլ բերում է ցածր արտադրողականության:

Հայաստանում կերի արտադրությունը դեռևս զարգացած չէ: Ըստ Գյուղատնտեսության նախարարության գնահատականի Հայաստանում տարեկան արտադրվում է 20,000-30,000 տոննա համակցված կեր: Ընդ որում՝ կերի այդ քանակը օգտագործվում է ոչ միայն խոշոր եղջերավոր կենդանիների, այլ նաև թռչնաբուծության և այլ կենդանիների կերակրման համար:

**Ներդիր 1. Անարդյունավետ կերակրման գործելակերպեր**

1. Տնտեսվարողները հաճախ խոտը հավաքում են դրա հասունացման ուշ շրջանում՝ մեծ ծավալի ապահովման նպատակով: Դրա արդյունքում, սակայն, խոտի սննդարար հատկանիշները կտրուկ նվազում են. օգտակար նյութերը (ցելյուլոզ, մարսելի պրոտեին, ածխաջրեր, ճարպեր, վիտամիններ և այլն) նվազում են և փոխարինվում չմարսվող նյութերով (լիգնին): Դրա հետևանքով նվազում է կերի էներգետիկ արժեքը, ինչը բացասաբար է ազդում կենդանիների կաթնատվության վրա:
2. Տնտեսվարողները սովորաբար իրենց կենդանիներին կերակրում են օրվա որոշակի ժամերի (առավոտյան և երեկոյան): Սակայն նման գործելակերպը արդյունավետ չէ, որովհետև հանգեցնում է կենդանիների միջև պայքարի, որտեղ խոշոր կենդանիները թույլ չեն տալիս փոքր և ջահել կենդանիներին բավարար չափով կերակրվել: Արդյունքում քիչ ուտող կովերի արտադրողականությունն ընկնում է: Ճիշտ գործելակերպն այն է, երբ կենդանին կարող է ուտել օրվա ցանկացած ժամի, երբ կամենա:
3. Անարդյունավետ գործելակերպ է նաև այն, երբ տարբեր տարիքի, չափի և կերաբաժնի կովերը պահվում են իրար հետ մեկ տեղում: Կաթնատու, ցամաքած և հղի կովերը պահանջում են տարբեր կերաբաժիններ, և, հարկ է, որ իրարից զատ պահվեն:

Դրան զուգահեռ 2016 թվականին արտադրվել է մոտ 88,000 տոննա թեփ, մադուցք և հացահատիկային մշակաբույսերի մշակումից ստացված այլ մնացուկներ: <sup>12</sup> Վերջիններս, համեմատած համակցված կերերին, ունեն էականորեն ցածր սննդային ցուցանիշներ: Հայաստան կենդանիների պատրաստի կերի ներմուծման ծավալները վերջին հինգ տարիներին չեն անցնել տարեկան 14,000 տոննայից (տես 1-ին աղյուսակը): Այդ տարիներին ներմուծման ծավալի փոփոխության որևէ զգալի միտում չի նկատվել:

**Աղյուսակ 1. Հայաստան կենդանիների պատրաստի կերի արտադրություն և ներմուծում**

	2012	2013	2014	2015	2016
<i>Թեփ, մադուցք և հացահատիկային մշակաբույսերի մշակումից ստացված այլ մնացուկներ, տոննա<sup>13</sup></i>	90,330	81,304	100,290	87,660	87,422
<i>Ներմուծում, տոննա<sup>14</sup></i>	13,115	12,663	11,780	12,440	

Աղբյուր՝ ՀՀ ԱՎԾ

### **Արոտների կառավարում**

Հայաստանը հարուստ է բարձրլեռնային ալպիական մարգագետիններով, ինչը կարևոր նպաստավոր հանգամանք է որակյալ պանիրների արտադրության համար:

Կերակրմանն առնչվող մեկ այլ կարևոր խնդիր է արոտավայրերի ոչ պատշաճ կառավարումը: Արոտավայրերը պատկանում են համայնքներին և կառավարվում են համայնքապետարանների կողմից, որոնք իրավասու են արոտավայրերը հատկացնել (վարձակալության հանձնել) տնտեսվարողներին: Ըստ տնտեսվարողների՝ արոտավայրերի հատկացման և վարձակալության ժամկետի երկարաձգման ընթացակարգերը հստակ չեն և հաճախ բերում են համայնքապետերի կողմից հայեցողական որոշումների կայացման՝ ի վնաս տնտեսվարողների:

Արոտավայրերում կատարվող ներդրումները բավականին փոքր են, կամ ընդհանրապես բացակայում են, իսկ արոտավայրերի կառավարումը թերի է: Արոտավայրերի մեծ մասում չկա էլեկտրականություն, ջրի խմոցներ ու ջուր, ինչը խոչընդոտում է տեղում կենդանիների լիարժեք սնմանը, ինչպես նաև պատշաճ կթի իրականացմանը: Դեպի արոտավայրեր տանող ճանապարհները գտնվում են շատ վատ կացության մեջ, ինչի արդյունքում կենդանիները ենթարկվում են սթրեսի:

Արոտավայրերի կառավարման բարելավման ուղղությամբ զգալի աշխատանքներ են տարվել Համաշխարհային բանկի՝ Համայնքների գյուղատնտեսական ռեսուրսների կառավարման և մրցունակություն ծրագրի (CARMAC ծրագիր), շրջանակում (տես 2-րդ ներդիրը):

<sup>12</sup> Աղբյուր՝ ՀՀ ԱՎԾ, «Արդյունաբերական կազմակերպություններում հիմնական արտադրատեսակների թողարկումը բնեղեն արտահայտությամբ», 2017 [http://www.armstat.am/file/article/bnexen\\_12\\_2016.pdf](http://www.armstat.am/file/article/bnexen_12_2016.pdf):

<sup>13</sup> ՀՀ ԱՎԾ, «Արդյունաբերական կազմակերպություններում հիմնական արտադրատեսակների թողարկումը բնեղեն արտահայտությամբ», տարեկան հաշվետվություններ: [http://www.armstat.am/file/article/bnexen\\_12\\_2016.pdf](http://www.armstat.am/file/article/bnexen_12_2016.pdf)

<sup>14</sup> Ներմուծման թվերը չեն ներառում տնային կենդանիների (ջուն, կատու) կերը: Դրանք ներառում են ԱՏԳԱԱ 390990 ծածկագրի տակ գտնվող արտադրանքները: Աղբյուր՝ ՀՀ ԱՎԾ, ՀՀ արտաքին առևտրի տարեկան հաշվետվություններ (ըստ արտաքին տնտեսական գործունեության ապրանքային անվանացանկի 8-նիշ, իսկ 2015 թ-ի համար՝ 10-նիշ դասակարգման), <http://www.armstat.am/am/?nid=82&id=1793>

Արոտավայրերի բարելավման ճանապարհներ են՝ (ա) արոտավայրերի շրջանառությունը (ռոտացիան), (բ) դաշտերի պարարտացումը գոմաղբով, (գ) խոտաբույսերի ճիշտ ընտրությունը, օրինակ՝ ցրտադիմացկուն խոտի տեսակների օգտագործումը:

### **Ներդիր 2. Համաշխարհային բանկի CARMAC ծրագիր**

Համաշխարհային բանկի՝ Համայնքների գյուղատնտեսական ռեսուրսների կառավարման և մրցունակություն ծրագիրը (CARMAC ծրագիր) իրականացվել է 2011-2016 թվականներին: Ծրագիրը բաղադրիչներից էր Համայնքային արոտավայրերի բարելավման և կառավարման համակարգը: Այդ բաղադրիչով նպատակ էր դրված ներդնելու համայնքների տիրապետության տակ գտնվող արոտավայրերի վրա հիմնված անասնապահության արդյունավետ ու բնապահական (կայուն) համակարգ լեռնային այն համայնքներում, որտեղ անասնապահությունը ապրուստի միջոց ստեղծելու հիմնական աղբյուրն է և որտեղ համայնքները շահագրգռություն են ցույց տվել բարելավելու իրենց արոտավայրերի կառավարումը: Դրա համար պահանջվում էր փոխել արոտավայրերը քայքայող արածեցման գործելակերպը և ներդնել արոտավայրերի ավելի արդյունավետ օգտագործման գործելակերպ՝ բարելավելով կերային մշակաբույսերի արտադրությունը և կենդանիների կերակրման ձևերը, ինչպես նաև բարձրացնելով կենդանիների արտադրողականությունը:

Շատ կարևոր է, որ CARMAC ծրագրում կիրառվել է համալիր մոտեցում կաթի արտադրության շղթայի նկատմամբ՝ ներառելով արոտավայրերի բարելավումն ու կառավարումը: CARMAC ծրագրի շրջանակում ստեղծվել են Արոտավայր օգտագործողների միություն սպառողական կոոպերատիվներ՝ համաձայն ՀՀ Սպառողական Կոոպերատիվների մասին օրենքի դրույթների, որոք արոտավայրերի կայուն (բնապահական կերպով) օգտագործման և կառավարման հանձնառություն են ստանձնել: Այդպիսի կոոպերատիվներ ստեղծվել են Հայաստանի ավելի, քան 91 համայնքներում: CARMAC-ին հաջորդող CARMAC-2 ծրագրով շարունակվում են այդ միջոցառումները, և նախատեսված է, որ ներգրավված համայնքների թիվը կհասցվի 180-ի: Արոտների օգտագործման և կառավարման պատասխանատվությունը կոոպերատիվին\* է փոխանցվել համայնքապետարանների և կոոպերատիվի միջև կնքված պայմանագրի հիման վրա: Այդ երկու ծրագրերով կոոպերատիվներին տրամադրվել է տեխնիկական աջակցություն՝ զարգացնելու դրանց արոտավայրերի ճիշտ կառավարման կարողությունները:

Համայնքներում բարելավվել են համապատասխան ենթակառուցվածքները, մասնավորապես արոտավայրերի ոռոգման համակարգեր, արոտավայրեր տանող ճանապարհներ, հովիվների համար կացարաններ, կենդանիների փարախներ: Կոոպերատիվներին տրամադրվել են տրակտորներ, գութաններ և այլ մեքենաներ և սարքավորումներ, որպեսզի նվազեցվի համայնքների կախվածությունը դրսից գնվող անասնակերից: Զուգահեռաբար, կոոպերատիվների տրամադրվել են նաև կաթի հավաքման և պաղեցման սարքավորումներ:

CARMAC ծրագրի շրջանակում.

- Բարեկարգվել են ավելի քան 176,000 հա նախկինում չօգտագործվող արոտավայրեր (ներառյալ ջրախմոցներով համալրումը), ինչով նվազեցվել է ճնշումը չափազանց շահագործվող այլ արոտավայրերի վրա
- Համայնքներում կովերի կաթնատվությունը բարձրացել է 137 տոկոսով
- Նկատվել է կենդանիների քաշի ավելացում մոտ 127 տոկոսով
- Արոտավայրերի օգտագործման դիմաց հավաքվող վճարումները բարձրացել են 200 տոկոսով
- Անասնապահական արտադարանքի իրացման ծավալն աճել է 268 տոկոսով:

## **2.2 ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐ**

### **Կենդանիների տեսակներ և գենոտիպ**

Կենդանիների բարձր գենոտիպը կաթի արտադրության, և ընդհանրապես անասնաբուծության համար հիմնարար գործոն է: Հայաստանում բուծվող տավարի հիմնական տեսակը Կովկասյան գորշն է: Վերջին տարիների ընթացքում իրականացված պետական և մասնավոր ծրագրերի

շրջանակներում Հայաստան ներմուծվեցին մի շարք մաքրացեղ կենդանիներ, ներառյալ Հոլշին, Շվից և Սիմենթալ (Ֆլեկվի) ցեղերը:

Ըստ գյուղատնտեսության նախարարության տվյալների, երկրում տոհմային տավարաբուծությամբ զբաղվում են շուրջ մեկ տասնյակ տնտեսվարողներ, իսկ անասնապահության մեջ ներգրավված են շուրջ 170 հազար գյուղացիական տնտեսություններ: Կենդանիների գենետիպի բարելավման նպատակով կառավարությունն աջակցում է բարձրարժեք տոհմային կենդանիների ներմուծմանը «Տավարաբուծության զարգացման ծրագիրի» շրջանակներում: Բացի այդ, իրականացվել են միջազգային նվիրատու կառույցների (դոնորների) կողմից ֆինանսավորվող ծրագրեր՝ ուղղված կենդանիների գենետիպի բարելավմանն ու արհեստական սերմնավորման խթանմանը:

Այնուամենայնիվ, տնտեսվարողների համար դեռևս այդքան էլ հասանելի չեն մթերատվության բարձր ներունակությամբ օժտված կենդանիները: Նրանց ազատ կերպով հասանելի չէ նաև բարձրարժեք տոհմային կենդանիների հետ իրենց կենդանիների տրամախաչման հնարավորությունը՝ վերջիններիս գենային հատկանիշների բարելավման նպատակով: Ներկայում նման կենդանիներ ներմուծվում են Կառավարության կողմից (դոնորների աջակցությամբ) և տրամադրվում առանձին տնտեսվարողների: Առկա չէ նման կենդանիների վաճառքի բաց շուկա, և փոքր ու միջին տնտեսվարողները չեն կարող իրենց թույլ տալ ներմուծել նման կենդանիներ:

Առկա է կենդանիների վերարտադրության ոլորտում գիտելիքների և կրթության զգալի բաց: Չնայած մի շարք զարգացման ծրագրերի արդյունքում խթանվեց արհեստական սերմնավորման (ԱՍ) ծառայությունների մատուցումը, այն դեռևս պետք է տարածվի և կիրառվի ողջ երկրի կտրվածքով: Անասնապահների մեծ մասը հակված է վերարտադրության համար օգտագործել տեղական ցուլերին ավանդական ճանապարհով, որն ավելի քիչ արդյունավետ է:

Բարձր և որակյալ կաթնատվությամբ կենդանիների ապահովման համար շատ կարևոր է ունենալ և օգտագործել պատշաճորեն մշակված գենետիկ բարելավման ծրագիր՝ հայաստանյան (դժվար) եղանակային և այլ պայմաններին հարմար կենդանիների ընտրության (սելեկցիայի) միջոցով:

## **2.3 ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐԻ ՊԱՀՎԱԾՔ, ԽՄԱՆՔ ԵՎ ԱՌՈՂՋՈՒԹՅՈՒՆ**

### ***Կենդանիների պահվածք և խնամք***

Հայաստանում ցածրադիր վայրերում տարածված է շուրջտարյա մսուրային պահվածքը, իսկ նախալեռնային և լեռնային գոտիներում՝ արոտամսուրային պահվածքը: Տավարի ամենասովոր գլխաքանակը կենտրոնացված է Գեղարքունիքի և Շիրակի, ապա՝ Արագածոտնի, Սյունիքի և Լոռու մարզերում:

Կաթի արտադրությունը հիմնականում իրականացվում է փոքր տնտեսվարողների կողմից, որոնք միջինում պահում են 4-20 գլուխ խոշոր եղջերավոր կենդանի: Հատվածային արտադրության արդյունքում գրանցվում են մի շարք խնդիրներ, որոնք խոչընդոտում են ոլորտի զարգացմանը: Խնդիրները կապված են, մասնավորապես գիտելիքների և տեխնոլոգիաների արդյունավետ փոխանցման, արտադրությունում կիրառվող որակյալ նյութերի հասանելիության, արտադրության սեզոնայնության կառավարման, հիվանդությունների վերահսկման, շուկայում բանակցային թույլ դիրքի հետ:

Հայաստանի փոքր ազարակների մեծամասության մոտ կենդանիների պահվածքի պայմանները բավականին աղքատիկ են, ինչի հետևանքով առաջանում են կենդանիների առողջության և կաթնատվության հետ կապված տարատեսակ խնդիրներ: Գոմերը պատշաճ կերպով նախագծված չեն, սովորաբար փակ են, ապահովված չեն օդի շրջանառությամբ, պատշաճ

կերպով չեն մաքրվում և պահպանվում: Այս իրավիճակը մի շարք բացասական հետևանքներ ունի՝ (ա) կենդանիները ճնշվում ու լարվում են (սթրեսի են ենթարկվում), (բ) շատ հաճախ նպաստավոր պայմաններ են ստեղծվում տարբեր հիվանդությունների համար, (գ) չեն ապահովվում համապատասխան արտադրական պայմաններ, որոնք կապահովեն կաթի պատշաճ որակն ու կաթի հիգիենայի և անվտանգության պահանջվող մակարդակը:

Միջազգային փորձը ցույց է տալիս, որ կենդանիների ճիշտ խնամքով ու պահվածքով միայն կարելի է կովերի կաթնատվությունը բարձրացնել 20-40 տոկոսով:

**Կենդանիների առողջություն**

Որպես գյուղատնտեսության ոլորտում իրականացվող ծառայությունների մի մաս, կառավարությունը ֆինանսավորում է անասնահամաճարակային կայուն իրավիճակ ապահովելու հետ կապված ծրագրեր: Յուրաքանչյուր տարի հանրապետությունում Իրականացվում է «Գյուղատնտեսական կենդանիների պատվաստում» ծրագիր, որը ֆինանսավորվում է պետական բյուջեից: Նշված ծրագրով իրականացվում են մի շարք հիվանդությունների նկատմամբ ախտորոշիչ և կանխարգելիչ միջոցառումներ: Վերջին տարիներին Հայաստանում կենդանիների շրջանում գրանցված վարակիչ միակ հիվանդությունը բրյուցելոզն է (տես 2-րդ աղյուսակը): Մյուս վարակիչ հիվանդությունները ինչպիսիք են սիբիրախտը, տուբերկուլյոզը, Ա, Օ և Ասական դաբաղը, բացակայում են:

Այդ ծրագրերը շատ կարևոր են համաճարակների կանխման համար, սակայն տնտեսվարողները նշում են, որ որոշ դեպքերում պատվաստման գործընթացի ոչ պատշաճ կառավարումը բացասաբար է ազդում անասնաբուժության վրա: Մասնավորապես, խնդիրներ են լինում պատվաստման ժամանակահատվածի ոչ պատշաճ ընտրության հետ կապված: Օրինակ՝ երբեմն անասնաբույժները կատարում են կենդանիների պատվաստումը կովերի հղիության ընթացքում, ինչը բերում է վիժումների: Նմանատիպ խնդիրներից կարելի է խուսափել, եթե հիվանդությունների դեմ պայքարի միջոցառումներն պատշաճ կերպով ծրագրվեն և կառավարվեն:

**Աղյուսակ 2. Կենդանիների վարակների առկայություն**

	2015	2016
<b>Կենդանիների գլխաքանակը, ԸՆԴԱՄԵՆԸ</b>		
Խոշոր եղջերավոր, որից՝	688,553	701,535
կով	79,305	161,448
Ոչխարներ և այծեր	56,174	2,766
Խոզեր	142,432	174,776
<b>Բրյուցելոզով վարակված կենդանիների թիվը</b>		
Խոշոր եղջերավոր	1,048	1,221
Ոչխարներ և այծեր	609	738
Խոզեր	-	-
Զիեր	-	-

Աղբյուր՝ ՀՀ ԱՎԾ, [http://www.armstat.am/file/article/f\\_sec\\_4\\_2016\\_3.pdf](http://www.armstat.am/file/article/f_sec_4_2016_3.pdf)

**2.4 ԿԹԻ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐ (ԳՈՐԾԵԼԱԿԵՐՊԵՐ) ԵՎ ՍԱՐՔԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐ**

Կաթի արտադրությունը հիմնականում իրականացվում է փոքր ագարակներում, որոնց մեծ մասը պահում է 3-4 կով: Հաստվածական փոքր տնտեսությունների գերակշռությունը բերում է կաթի հավաքման և կաթի պատշաճ որակի ու վերջինիս կայունության պահպանման հետ կապված խնդիրների: տնտեսվարողների շրջանում բացակայում են գիտելիքները պատշաճ անասնապահության, կթման և սննդի անվտանգության գործընթացների վերաբերյալ:

Վերջերս նախաձեռնված մի շարք ծրագրեր՝ ուղղված կաթի հավաքման կետերի և կաթի շուկայահանման կոոպերատիվների հիմնադրմանը, կարևոր քայլ են կաթի հավաքման և որակի

հետ կապված խնդիրների լուծման ուղղությամբ: Այնուամենայնիվ, կենդանիների ոչ պատշաճ կերակրումը, ինսամքն ու կթի գործելակերպերը դեռևս գերակշռում են կաթի արտադրության

հայկական շուկայում, բերելով արտադրողականության նվազեցմանը (տես 3-րդ աղյուսակ) և կաթի ցածր որակին:

Ձեռքով կիրթ կաթի աղտոտման, ինչպես նաև կենդանիների և մարդկանց մեջ հիվանդությունների (մաստիս, բրյուցելոզ) տարածման հիմնական աղբյուրներից մեկն է: Հարցի լուծման ճանապարհը փոքր շարժական կթի մեքենաների կիրառումն է: Այդ առումով կարևոր է փոքր տնտեսություններին աջակցել նման մեքենաների ձեռքբերման և կիրառման հարցում: Ներկայում կթի փոքր մեքենաները շատ թանկ չեն: Դրա ծախսը կարելի է նվազեցնել, եթե մի գյուղում քանի տնտեսվարողների համատեղ օգտագործեն մեկ մեքենա:

**Աղյուսակ 3. Կովի կաթնատվության միջազգային համեմատություն, 2014**

Երկիր	Տարեկան կով/լիտր կաթ
Իսրայել	12,688
Չեխիա	7,913
Գերմանիա	7,541
Իտալիա	6,032
Ուկրաինա	4,509
Բելառուս	4,387
Ռուսաստան	4,030
Թուրքիա	3,030
Իրան	2,781
<b>Հայաստան</b>	<b>2,061</b>
Ղրղզստան	1,895
Ղազախստան	1,770
Ադրբեջան	1,401
Վրաստան	1,008

**2.5 ԿԱԹՆԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆ**

Հայաստանում կաթնատվության մակարդակը դեռևս մնում է ցածր: Մեկ կովի միջին տարեկան կաթնատվությունը (ըստ ՀՀ Վիճակագրության ծառայության տվյալների) 2,100 լիտր կաթ է, ինչը միջազգային համեմատության մեջ ցածր ցուցանիշ է (տես 2-րդ աղյուսակ):<sup>15</sup> Ըստ տնտեսվարողների իրականում կաթնատվությունն ավելի ցածր է (շուրջ 1500 լիտր): Ըստ ՄԱԿ-ի պարենի և գյուղատնտեսության կազմակերպության տվյալների, Հայաստանը՝ կովի կաթնատվության 2014 թվականին գրանցված մակարդակով, 198 երկրների մեջ գտնվում է 81-րդ տեղում:

Պանրի ճյուղի հետագա զարգացման տեսակետից, ի լրումն այլ միջոցների, շատ կարևոր է բարձրացնել կովերի կաթնատվությունը:

**2.6 ԿԱԹԻ ՀԱՎԱՔՄԱՆ, ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ԵՎ ՓՈԽԱԴՐՄԱՆ ՍԱՐՔԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐ**

Մանրամթերքի անվտանգության և որակի պահպանման տեսակետից շատ կարևոր է, որ կաթի հավաքման կետերում կատարվի որակի պատշաճ հսկողություն: Կաթի շուկայական կյանքի տևողության վրա խիստ բացասաբար է անդրադառնում կաթի աղտոտվածությունը (այնպիսի նյութերով, ինչպիսիք են գոմաղը, սոմատիկ բջիջներ, հակաբիոտիկներ, հորմոններ, սոդա և այլն), ինչպես նաև կաթի փոխադրման և պահպանման սառը շղթայի բացակայությունը:

Կարևոր է, որ կաթի հավաքման կետերը հազեցած լինեն կաթի բաղադրության և հատկությունների քննության սարքավորումներով: *Այդպիսի սարքերով հազեցվածությունը նպաստելու համար կարելի է աջակցություն տրամադրել սարքերի գնման համար, եթե կաթի շուկայի մասնակիցները համաձայնության գան կաթի գնի որոշումը հիմնել ոչ միայն քանակի, այլ նաև որակական հատկանիշների հիման վրա:*

<sup>15</sup> Աղբյուր՝ ՀՀ ԱՎԾ:

## ***Սարքերի և համալիրների ներմուծում***

Հայաստանում կատարելագործված, բարձր տեխնոլոգիական անասնապահական համալիրների, ինչպես նաև կաթի հավաքման ու վերամշակման սարքավորումները ներմուծվում են: Այդուհանդերձ, ոլորտում ներդրումների խթանման համար խիստ կարևոր է ապահովել պարզ և դյուրին ներմուծման ընթացակարգեր և պահանջներ: Ներկայում անհրաժեշտություն կա օրենսդրական դաշտի հստակեցման սարքավորումների դասակարգման և դրանց հետ կապված մաքսային և հարկային ընթացակարգերի առումով: Ներմուծման հետ կապված կանոնակարգային և ընթացակարգային մի շարք կարևոր հարցեր քննարկված են ստորև:

Տոհմային կենդանիների (ներառյալ՝ խոշոր եղջերավորներ, ոչխարներ և այծեր) և որոշ սարքավորումների (կաթի հավաքման սարքեր, կաթի սեպարատոր) ներմուծումը ազատվել է ավելացված արժեքի հարկից (ԱԱՀ):<sup>16</sup> Դա կարևոր արտոնություն է և արդյունավետորեն կիրարկելու դեպքում, դրական ազդեցություն կարող է ունենալ գյուղատնտեսության ոլորտում ներդրումների ներգրավման և զարգացման վրա: Տնտեսվարողները նշում են, որ կաթի (պանրի) արտադրության համալիրների և սարքավորումների ներմուծման մաքսային ձևակերպումների ժամանակ հաճախ մաքսային մարմինը պահանջում է համալիրները դասակարգել և ձևակերպել ոչ թե որպես ամբողջություն, այլ մաս-մաս: Դրա հետևանքով փոխվում է ապրանքի մաքսային դասակարգման ծածկագիրը և ապրանքի նկատմամբ կիրառվող մաքսային և հարկային ռեժիմները, ինչի պատճառով զգալիորեն բարձրանում են վճարվելիք մաքսային տուրքերն ու հարկերը: Նկատենք, որ ԱԱՀ-ի այս արտոնությունը չի տարածվում կաթի և պանրի արտադրությունում օգտագործվող որոշ մեքենաների և սարքերի վրա, մասնավորապես՝ *կթելու սարքավորում, կաթի մշակման սարքեր և կերի պատրաստման սարքեր*:<sup>17</sup>

Կա արտադրական համալիրների և սարքավորումների ներմուծման ևս մեկ կարևոր առանձնահատկություն և հանգամանք. մեծ և ծավալուն համալիրները և դրա բաղադրիչ մասերը հաճախ կարող է հնարավոր չլինել պատրաստել և մատակարարել միաժամանակ և մեկ խմբաքանակով: Ներդրողին զուտ տեխնիկական տեսակետից կարող է նաև նպատակահարմար լինել համալիրը ներմուծել մաս-մաս՝ ելնելով շինարարական աշխատանքների հերթականությունից: Այսինքն՝ համալիրը հաճախ կարող է ներմուծվել մի քանի խմբաքանակներով և ոչ միաժամանակ: Այս պարագայում, ժամանակի և դրամական միջոցների անհարկի կորուստներից խուսափելու համար, շատ կարևոր է, որ ներմուծման հետ կապված մաքսային և այլ ձևակերպումները և ընթացակարգերը նախագծվեն այնպես, որ հնարավորինս հաշվի առնվեն այդ հանգամանքները:

Տնտեսվարողները նշում են, որ ներմուծման մաքսային և այլ ձևակերպումներում և ընթացակարգերում հաճախ հաշվի չի առնվում համալիրների ներմուծման այդ առանձնահատկությունը, և մաքսային մարմինը պահանջում է յուրաքանչյուր խմբաքանակը ձևակերպել ոչ թե որպես համալիրի մաս, այլ որպես առանձին և անկախ ներմուծում: Եթե ներմուծողը այնուամենայնիվ ցանկանում է ձևակերպել այն որպես համալիր, ապա պետք է արդեն ժամանած մասը տեղակայի պահեստում և սպասի մնացած խմբաքանակներին, մինչև ամբողջությամբ համալրումը: Այդ դեպքում առաջանում են տուգանքներ ձևակերպումն ուշացնելու համար, ինչպես նաև լրացուցիչ ծախսեր պահեստավորման համար:

Այս կապակցությամբ հարկ է նկատել, որ **Եվրասիական տնտեսական միության (ԵԱՏՄ)** անդամակցությունից հետո մաքսային ձևակերպման ընթացակարգերում տեղի է ունեցել կարևոր փոփոխություն, ինչը կարող է օգնել լուծելու ներմուծմանն առնչվող որոշ խնդիրներ:

<sup>16</sup> «ՀՀ օրենք կազմակերպությունների և անհատ ձեռնարկատերերի կողմից ներմուծվող՝ ակցիզային հարկով հարկման ոչ ենթակա այն ապրանքների ցանկը հաստատելու մասին, որոնց ներմուծումն ազատված է ավելացված արժեքի հարկից»:

<sup>17</sup> Այդ սարքավորումների ԱՏԳԱԱ ծածկագրերն են, համապատասխանաբար, 8434100000, 8434200000 և 8436100000:



Մասնավորապես, նոր ընթացակարգերով հնարավոր է իրականացնել համալիրի նախնական դասակարգում: Համաձայն ՀՀ մաքսային կարգավորման մասին 64-րդ հոդվածի, տնտեսվարողները կարող են «Չհավաքված կամ կազմատված, այդ թվում՝ չկոմպլեկտավորված կամ անավարտ ապրանքը, որի ներմուծումը կամ արտահանումը նախատեսվում է իրականացնել Միության մաքսային օրենսգրքի 170-րդ հոդվածով սահմանված ժամկետները չզերազանցող ժամանակահատվածում՝ մի քանի խմբաքանակներով, կարող է հայտարարագրվել ԱՏԳ ԱԱ-ի դասակարգման մեկ ծածկագրով՝ ապրանքների դասակարգման վերաբերյալ մաքսային մարմնի որոշման առկայության դեպքում»: ԵԱՏՄ մաքսային օրենսգրքով (170-րդ հոդված) նախատեսված է ժամանակավոր պահպանման համար 2-ից 4 ամիս:

Այս փոփոխության կիրարկումը կարող է դյուրինացնել սարքերի ներմուծումը, եթե տնտեսվարողը հնարավորություն ունենա առանձին խմբաքանակները փոխադրել իր տարածք (և ստիպված չլինի մեծ ծախսեր կատարել մաքսային պահեստում պահպանելու համար՝ մինչև մյուս խմբաքանակների ժամանումը):

Որպեսզի տնտեսվարողները կարողանան արդյունավետորեն օգտվել ներդրումների համար կառավարության սահմանած արտոնություններից կամ հատուկ ընթացակարգերից, հարկավոր է պատշաճ աշխատանքներ տանել համապատասխան դրույթների հստակեցման կամ շտկման, ինչպես նաև տնտեսվարողների շրջանում իրազեկվածության բարձրացման և բացատրական աշխատանքներ տանելու (օրինակ, մաքսային և հարկային ընթացակարգերի արտոնություններ վերաբերյալ, որոնք սահմանվել են ԵԱՏՄ-ի Մաքսային օրենսգրքի 170-ր հոդվածով, ՀՀ Կառավարության 1118-Ն, 1119-Ն և այլ որոշումներով, Կազմակերպությունների և անհատ ձեռնարկատերերի կողմից ներմուծվող՝ ակցիզային հարկով հարկման ոչ ենթակա այն ապրանքների ցանկը հաստատելու մասին ՀՀ օրենքով, որոնց ներմուծումն ազատված է ավելացված արժեքի հարկից):

Կարևոր է նկատել նաև, որ **Եվրասիական տնտեսական միությանն (ԵԱՏՄ)** անդամակցելու շրջանակում, ներմուծման մաքսատուրքի դրույթաչափի փոփոխություն կլինի կերի պատրաստման սարքերի առնչությամբ. դրույթաչափը բարձրացվել և դարձել է 5% (նախկին 0%-ի փոխարեն):<sup>18</sup> Ներմուծման մաքսատուրքի դրույթաչափը զրո է կաթի հավաքման և պաղեցման սարքերի, կաթի սեպարատորի, կթի սարքավորումների, կաթի մշակման սարքերի նկատմամբ:

Հայաստանի՝ ԵԱՏՄ շրջանակում երրորդ երկրներից ներմուծման մաքսատուրքի դրույթաչափերի ժամանակացույցի լրացուցիչ մանրամասներ կան 1-ին հավելվածում:

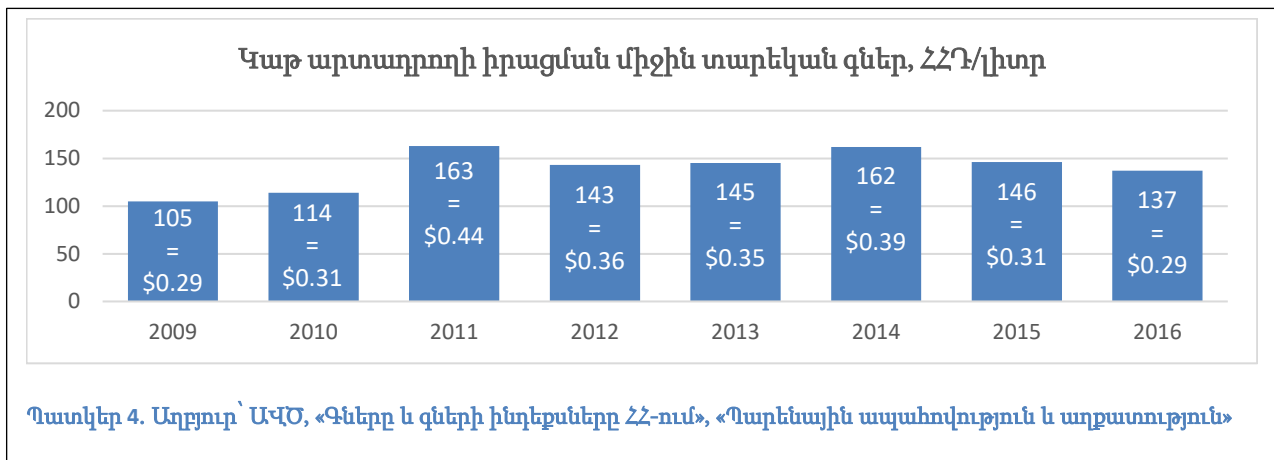
## 2.7 ԿԱԹԻ ՇՈՒԿԱ

Հայաստանում կաթի գինը որոշվում է շուկայական գործոններով: Կաթի գները պետության կողմից չեն կարգավորվում, իսկ կաթի արտադրությունը չի սուբսիդավորվում:

2016 թվականին, արտադրողի կողմից կաթի իրացման տարեկան միջին գինը եղել է 137 ՀՀԴ մեկ լիտրի դիմաց (4-րդ պատկեր): Կաթ արտադրողների հիմնական մտահոգություններից մեկն այն է, որ կաթի գինը ցածր է շահավետ արտադրություն կազմակերպելու համար: Ընդհանուր առմամբ, միջազգային համեմատության մեջ, արտադրողի կողմից կաթի իրացման գինը Հայաստանում ցածր է: Կաթի գների միջազգային համեմատության համար տվյալներ են ներկայացված 5-րդ պատկերում և 3-րդ աղյուսակում: Կաթի գների վրա միջազգային ասպարեզում լուրջ հաճախ կարևոր ազդեցություն է ունենում պետական միջամտությունը:

<sup>18</sup> Աղբյուր՝ Եվրասիական տնտեսական հանձնաժողովի պաշտոնական կայք՝ <http://www.eurasiancommission.org/ru/act/trade/catr/ett/Documents/ru.cct.eaeu.84.pdf> (վերջին անգամ մուտք արվել է 2017 թ. փետրվարի 22-ին):

Հայաստանում կաթի շուկան բնութագրվում է, նախ, հատվածական փոքր արտադրողների գերակայությամբ: Կաթը մթերվում է երկրի տարբեր կետերում տեղակայված՝ մեծ թվով կաթի հավաքման կետերում: Դա առաջացնում է լրացուցիչ լոգիստիկ դժվարություններ և բարձրացնում է փոխադրման ծախսերը և, հետևաբար, կաթի ինքնարժեքը:



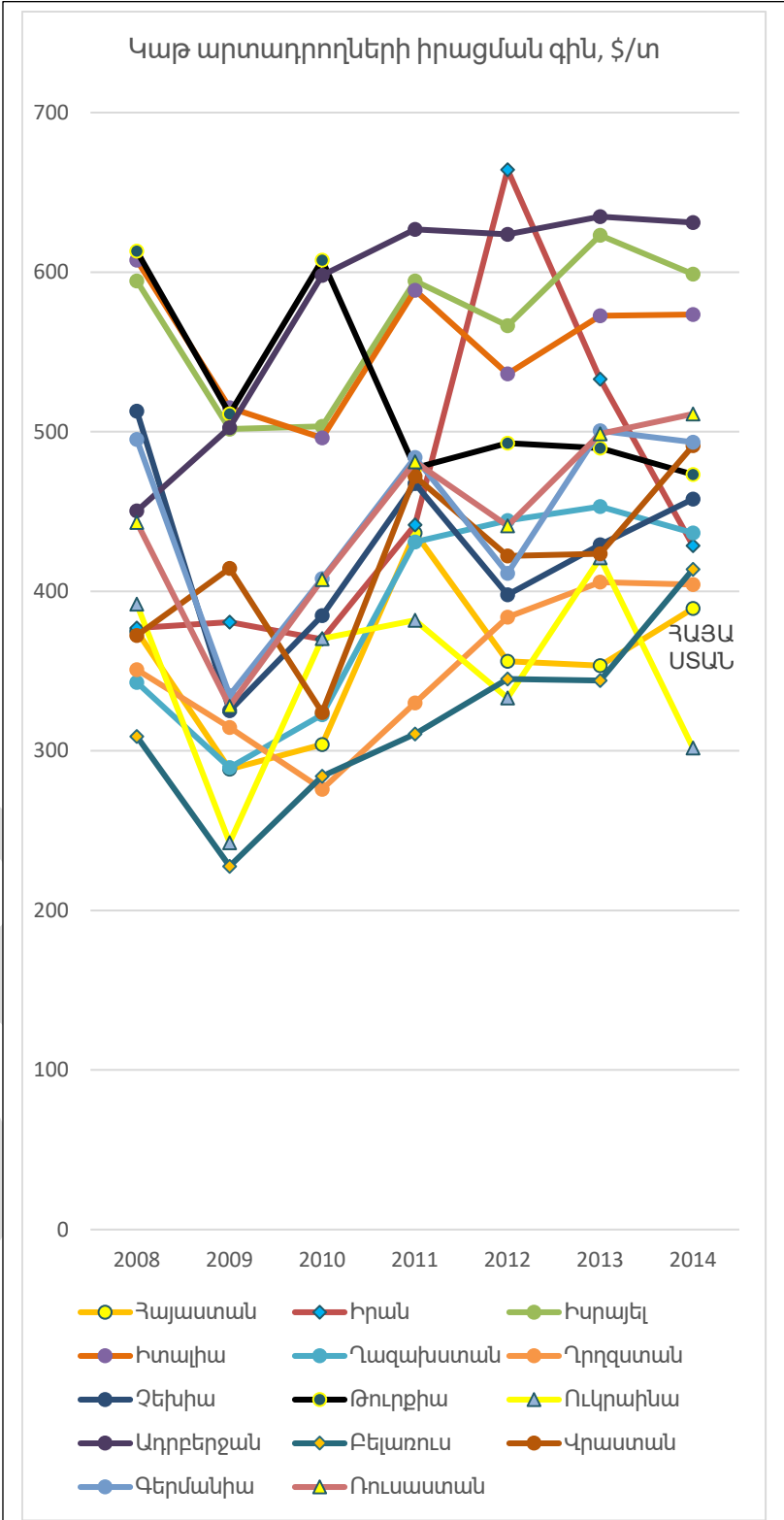
Կաթի որակի և գնագոյացման վրա ազդում են նաև հետևյալ հանգամանքները: Փոքր անասնապահների բանակցային դիրքը շուկայում թույլ է և նրանք խիստ կախվածության մեջ են միջին ու խոշոր վերամշակողների թելադրած շուկայական գնից: Բացի այդ, կաթ արտադրողների և վերամշակողների միջև հարաբերությունները հիմնականում պայմանագրային չեն, և տնտեսվարողները հաճախ դժվարություններ ունեն վերամշակողներից կաթի դիմաց վճարումները հավաքագրելիս: Այս վերջին խնդիրը շուկայում սուր կանգնած և շուկայի աշխատանքի վրա բացասաբար ազդող լուրջ գործոն է:

Պետությունը կարող է ապահովել, որ պայմանագրեր կապելու և կիրարկելու համար առկա լինեն պարզ ու դյուրին մեխանիզմներ, ինչպես նաև վեճերի կարգավորման մեխանիզմներ (արբիտրաժ կամ այլ մեխանիզմներ): Օրինակ՝ կարող է սահմանվել գյուղատնտեսական վեճերի կարգավորման համար հատուկ ընթացակարգեր (ինչպես, օրինակ՝ հաշտարարի ինստիտուտն

է, որը Հայաստանում արդեն գործում է ֆինանսական ծառայությունների ոլորտում):<sup>19</sup> Պայմանագրային

գյուղարտադրության խրախուսման համար կառավարությունը կարող է նաև իրականացնել մի շարք այլ միջոցներ, ինչպիսիք են. (ա) տեխնոլոգիաների և տնտեսության կառավարման գիտելիքների և հմտությունների ուսուցում մատակարարման շղթայի բոլոր մակարդակներում (բ) գյուղատնտեսական խորհրդատվություն և հետազոտական աշխատանքներ պայմանագրային հիմունքներով արտադրվող ապրանքների վերաբերյալ (օրինակ՝ ապահովելու, որ անասնապահների արտադրանքը համապատասխանի վերամշակողների համար ընդունելի որակի և անվտանգության սրանդարտներին), (գ) ագրոբիզնեսի բնագավառի տարբեր հարթակներում պայմանագրային գյուղարտադրության խթանում:

Դրան զուգահեռ շուկայում գործում է կաթի գնագոյացման գործելակերպ, որով խաթարվում է կաթի գին-որակ ճիշտ հարաբերակցությունը: Գին-որակ ճիշտ հարաբերակցությունը շատ կարևոր է շուկայի



Պատկեր 5. Աղբյուր՝ FAO STAT. <http://www.fao.org/faostat/en/#compare>

<sup>19</sup> Միջազգային ասպարեզում կիրառվում են նաև այլ մեխանիզմներ, օրինակ՝ «Մալավիի կառավարությունը ստեղծել է հատուկ ուղեցույց գյուղատնտեսական պայմանագրերի վերաբերյալ վեճերի կարգավորման համար և առաջարկեց Աշխատանքի նախարարությանը ստանձնել հաշտարարի դեր: Նմանապես, խոշոր ծավալի շաքար արտադրող շատ երկրներում ստեղծվում են հատուկ կառույցներ, որոնք ծառայում են որպես միջնորդ շաքարեղեգ արտադրողների և շաքար արտադրողների վեճերի դեպքում: Կանադայում հազարավոր կարտոֆիլ աճեցնողներ, ովքեր աշխատում են մեկ գնորդի հետ պայմանագրային հիմունքով, իրենց բանակցությունը վարում են Նոր Բրունսվիկի կարտոֆիլի



**Աղյուսակ 4. Կաթի համաշխարհային գներ, ԱՄՆ դոլար/100 կգ**

	հունվ	փետր	մար	ապր	մայիս	հուն	հուլ	օգոս	սեպ	հոկ	նոյ	դեկտ
2006	23.9	24.0	23.9	23.3	23.0	22.8	22.9	23.1	23.2	24.0	25.9	29.1
2007	30.3	32.4	34.1	37.1	40.1	42.8	49.1	51.9	52.1	52.4	53.7	52.8
2008	50.2	47.9	46.9	45.0	45.3	45.6	45.3	42.0	36.8	32.9	28.0	24.4
2009	20.3	19.3	20.2	20.8	21.5	21.3	22.0	24.2	28.5	32.5	40.7	41.7
2010	37.8	36.1	36.2	39.8	41.3	39.5	37.6	37.2	38.9	39.8	40.1	40.7
2011	44.2	47.7	48.2	46.1	46.5	46.7	45.4	43.9	42.5	40.8	40.6	41.2
2012	41.6	40.9	39.5	37.0	35.2	34.3	33.9	35.2	38.0	39.3	39.5	39.9
2013	40.2	41.2	46.0	54.9	52.0	49.3	49.5	50.3	50.5	50.5	50.9	53.4
2014	54.4	56.0	54.7	49.5	46.8	44.6	43.8	39.2	35.9	34.8	33.3	33.0
2015	33.6	36.8	34.9	32.1	30.4	28.7	23.2	24.0	27.2	28.8	26.6	26.4
2016	25.4	24.1	22.4	22.2	22.1	24.2	25.1	28.7	33.3	34.1	34.8	35.8
2017	36.1	37.2	35.6	34.7								

Աղբյուր՝ International Farm Comparison Network (IFCN) Data Table: World milk price in USD / 100 kg ECM (Energy Corrected Milk: 4% fat, 3.3% protein) <http://ifcndairy.org/about-ifcn-neu/ifcn-dairy-research-center-method/>; [http://www.ifcndairy.org/en/output/prices/milk\\_indicator2013.php](http://www.ifcndairy.org/en/output/prices/milk_indicator2013.php)

Կաթի շուկայի ներկա պարագաներում փոքր տնտեսվարողները գոյատևելու նպատակով հաճախ կիրառում են հետևյալ ռազմավարությունները.

- ուղղակիորեն կամ միջնորդների միջոցով կաթի վաճառք վերջնական սպառողներին՝ քաղաքների փողոցներում ուղղակի վաճառքի, տներում կամ գյուղատնտեսական շուկաներում վաճառքի միջոցով,
- կաթի ինքնուրույն, տնայնագործ վերամշակում և պանրի (մածունի կամ այլ կաթնամթերքի) ուղղակի կամ միջնորդավորված վաճառք փոքր խանութներում վաճառքի, քաղաքների փողոցներում ուղղակի վաճառքի, տներում կամ գյուղատնտեսական շուկաներում վաճառքի միջոցով:
- վաճառք փոքր տնայնագործ պանրագործներին, ովքեր վերամշակում են կաթը և շուկայահանում:

Այդ կերպ պատրաստված և շուկայահանված պանիրը (և այլ մթերքը), ինչպես և կարելի է սպասել, սովորաբար ցածր որակ և ցածր գին ունեն: Ըստ տնտեսվարողների, շուկայում առկա այդ երևույթը (տնայնագործ պանրի երևույթը) ունի մի քանի բացասական հետևանքներ: Մասնավորապես, այդ պարագայում կաթ արտադրողը շահագրգռված չի որակյալ կաթ արտադրելու և կաթնատվությունը բարձրացնելու: Արդյունքում տուժում են նաև պանիր արտադրողները, քանի որ կորցնում են կաթի գինն ու որակն իրար ճիշտ կապելու հնարավորությունը:

Կաթի շուկայի արդյունավետությունը բարձրացնելու համար շատ կարևոր է փոքր արտադրողների միջև համագործակցությունը: Մասնավորապես, Հայաստանում վերջին տարիներին կաթի հավաքման կետերի ու կաթի շուկայահանման կոոպերատիվների հիմնադրումը և տարածումը շատ կարևոր դեր կատարեց ճյուղի զարգացման համար: Սակայն կաթի արտադրության և հավաքման ներկա կարողությունները դեռ անբավարար են պանրի (ինչպես նաև այլ կաթնամթերքի) ճյուղում առկա խնդիրների հաղթահարման և հետագա զարգացման և արտահանման խթանման համար:

**2.8 ԳԻՏԵԼԻՔՆԵՐ ԵՎ ՀՄՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

Առկա է արտադրության արդյունավետ տեխնոլոգիաների և գործելակերպերի վերաբերյալ գիտելիքների լուրջ պակաս կաթի, պանրի և այլ կաթնամթերքի արտադրության բոլոր փուլերում,

ինչը զգալիորեն խոչընդոտում է ոլորտի զարգացմանը: Մա մասնավորապես ներառում է կենդանիներ պահելու, դրանց խնամքի և վերարտադրության, կերակրման, ազարակի կառավարման և կթի տեխնիկայի, որակը և անվտանգության կառավարման վերաբերյալ գիտելիքների և հմտությունների պակասը: Դա նույնությամբ վերաբերում է *բոլոր չափերի արտադրողներին*, բայց հատկապես՝ փոքր ու միջին արտադրողներին:

Ճյուղի հետագա զարգացման համար ներկայումս անհրաժեշտ է զարգացնել արտաքին շուկաների, դրանցում արտահանման հնարավորությունների, ինչպես նաև բաշխման ցանցերի զարգացման վերաբերյալ գիտելիքներն ու կարողությունները:

Միաժամանակ, արդյունավետ շուկայահանման համար *փոքր ու միջին արտադրողներին* անհրաժեշտ է բարձրացնել գիտելիքների մակարդակը, որոնք պահանջվում են համատեղ շուկայահանման, ինչպես նաև առևտրի և ապրանքափոխադրման լոգիստիկայի կազմակերպման համար (տես 15-րդ կետը):

## **2.9 ՆԵՐԴՐՈՒՄԱՅԻՆ ԵՎ ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԻ ՄԱՏՉԵԼԻՈՒԹՅՈՒՆ**

Առաջատար տեխնոլոգիաներով համալիրների և սարքավորումների ներդրման և արտադրության ընդլայնման համար պահանջվում են զգալի ֆինանսական ներդրումներ: Ընդ որում՝ ներդրումների համար հաճախ պահանջվում է երկարաժամկետ փող:

Հայաստանում գործարարների համար դժվար է գտնել երկարաժամկետ վարկեր: Վարկերի դժվարամատչելիությունը լուրջ խանգարող հանգամանք է ներդրումների խթանման տեսակետից:

Մատչելի չեն նաև ֆինանսավորման այլ միջոցներ, ինչպիսին են լիզինգը, ծրագրերի ֆինանսավորումը, վարկային գծերի տրամադրումը և այլն:



### 3. ՊԱՆՐԻ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

#### 3.1 ԱՐՏԱԴՐՎՈՂ ՊԱՆՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐ

Հայաստանում արտադրվում են կովի, այծի և ոչխարի երկու տասնյակից ավելի տեսակների պանիրներ (և շատ փոքր, ոչ առևտրային քանակությամբ գումեշի պանիր): Հայաստանյան լեռնային մարգագետինները հնարավորություն են տալիս բարձր հատկանիշներով կաթ և կաթնամթերք ստանալու:

Պանրի որոշ ավանդական տեսակներ, օրինակ «Չանախը» կամ «Լոռին», արտադրում են ողջ հանրապետությունում, իսկ պանրի որոշ տեսակներ բնորոշ են առանձին շրջանների: Շատ պանիրների պատրաստման բաղադրատոմսեր մնացել են անփոփոխ մի քանի հարյուրամյակների ընթացքում:

**Աղյուսակ 5. Հայաստանում արտադրվող պանրի տեսակներ**

Կովի պանիր	Այծի պանիր	Ոչխարի պանիր
Լոռի	Ֆետա (Չոր անունով)	Պեմաջիո (Ֆետայի նման պանիր)
Չանախ	Ալպիական ֆետա, ձեթի մեջ	
Չեչիլ	Եղեգնաձոր պանիր (կավե կճուճների մեջ)	
Սուլուգունի	Հորած պանիր (Եղեգնաձոր)	Կապույտ պանիր (Ազատ)
Գառուդա	Լակտիկ պանիր (Շեվրե անունով), բարակ սպիտակ բորբոսով	Փափուկ կապույտ պանիր
Սոցարեվա		
Չեղար	Այծի և կովի կաթով պանիր (Գլաձոր)	
Թոմ (Tomme) կիսապինդ պանիր, ալպիական գոտու գտած կաթի պանիր (Վարդենիս անվամբ)	Թոմի պանիր (սպիտակ բորբոսով)	
Մասկարպոնե		
Էմենտալ		
Կամենբեր		
Էդամ		
Բորբոսով (կապույտ) պանիր		
Խավարտի		
Կոլբի պանիր		
Ռիկոտա		
Տաշիր		
Կաթե պանիր (կանաչակապտավուն բորբոսով)		





### 3.2 ՊԱՆԻՐ ԱՐՏԱԴՐՈՂՆԵՐ

Հայաստանում պանիր արտադրում են ինչպես խոշոր ձեռնարկությունները, այնպես էլ ոչ մեծ արտադրամասերը կամ ընտանեկան փոքր տնտեսությունները: Ըստ գյուղատնտեսության նախարարության գնահատականի՝ Հայաստանում կաթի վերամշակման ճյուղում գործում են 81 ձեռնարկություններ, որոնցից պանիր արտադրում են 50 ձեռնարկություններ: Ներկա արտադրական հզորությունները հնարավորություն են տալիս վերամշակելու տարեկան շուրջ 490 հազար տոննա կաթ: Արդյունաբերաարտադրական անձնակազմի միջին ցուցակային թիվը կազմում է շուրջ 1900 հոգի:<sup>23</sup> Այս տվյալները չեն ներառում բազմաթիվ մանր տնայնագործ պանիր արտադրողներին

Հայաստանյան շուկայում գործող հանգամանքներով պայմանավորված, կաթի ապրանքայնության միջին մակարդակը մոտ 60 տոկոս է, այսինքն՝ գյուղացիական տնտեսությունները իրացնում են արտադրված կաթի 60 տոկոսը, իսկ մնացած 40 տոկոսը սպառվում կամ վերամշակվում է հենց գյուղացիական տնտեսությունների կողմից:<sup>24</sup> Այլ կերպ ասած, կաթի վերամշակման ներկայում օգտագործվող հզորությունը Հայաստանում, առանց տնայնագործական վերամշակման, մոտ 450 հազար տոննա է (առանց գանազանելու թե ինչ կաթնամթերք է արտադրվում), գումարած ներմուծվող

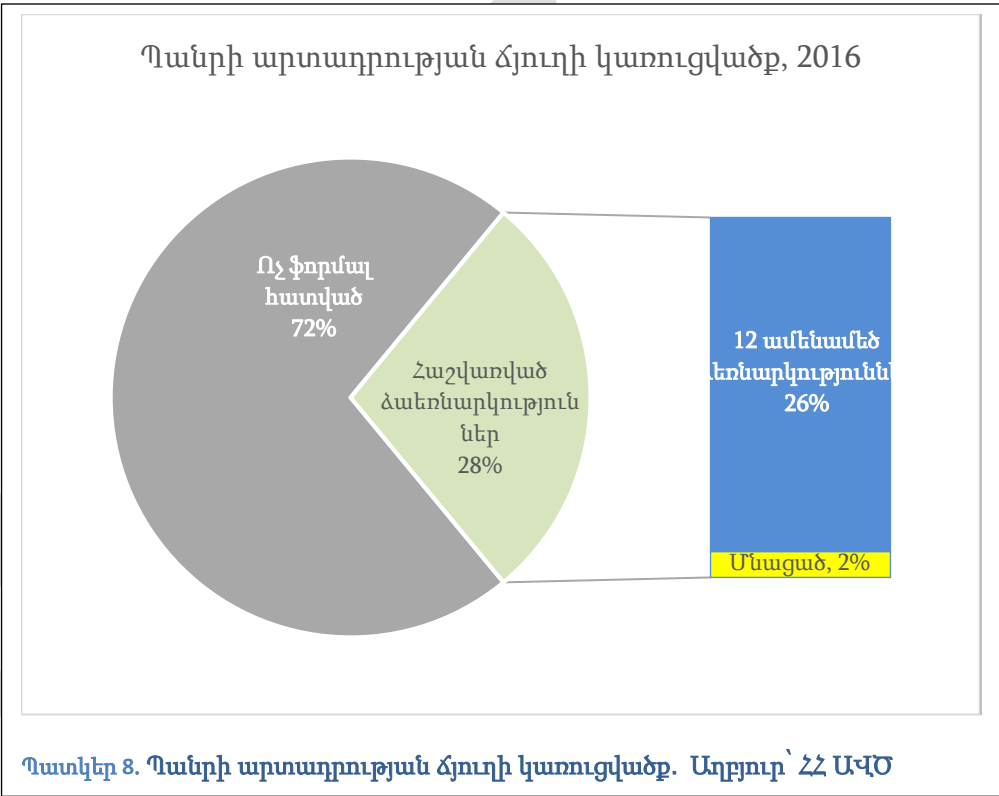
<sup>23</sup> Հղում Գյուղնախարարության պաշտոնական վեբկայք (վերջին մուտքը՝ 2017թ. փետրվարի 16):

<sup>24</sup> Գյուղատնտեսական արտադրանքի իրացումը (օգտագործումը) անհատական գյուղացիական տնտեսությունների կողմից, ԱՎԾ, 2015, [http://www.armstat.am/file/article/iracum\\_2015.pdf](http://www.armstat.am/file/article/iracum_2015.pdf)

կաթի փոշու կամ խտացրած կաթի վերամշակման համար պահանջվող հզորությունը:<sup>25</sup> Ըստ էության, հաշվառված կաթնամթերք արտադրողների կարողությունը մոտավորապես հավասար է վերամշակման համար մատակարարվող կաթի ծավալին: Ընդ որում՝ ֆորմալ և ոչ ֆորմալ պանիր արտադրողները շուկայում մրցակցում են կաթի համար: Այ սպարագայում, պանրի արտադրության ճյուղի հետագա զարգացման համար շատ կարևոր է դառնում կաթի և պանրի (ինչպես նաև այլ կաթնամթերքի) արտադրական կարողությունների գույզահեռ և համաժամանակյա ընդլայնումը:

Պանրի արտադրության ճյուղում *ոչ ֆորմալ հատվածի* կշիռը էական է: Համաձայն ՀՀ ԱՎԾ-ի տվյալների՝ 2016 թվականին Հայաստանում արտադրվել է 22316 տոննա պանիր, որից 16000 տոննան, այսինքն՝ 72 տոկոսը, արտադրվել է որ ֆորմալ հատվածը կազմող միկրո կամ փոքր տնտեսություններին: Ֆորմալ կամ հաշվառված հատվածի ներսում, որը ներառում է 50 տնտեսվարողներ, 10 ամենամեծ արտադրողներին բաժին է ընկնում ընդհանուր *ֆորմալ* արտադրության 90 տոկոսը (տես 8-րդ պատկերը):<sup>26</sup>

Ժամանակի ընթացքում փոքր վերամշակողների մի մասին կփոխարինեն խոշոր վերամշակողները: Սակայն շուկայում զարգացման հնարավորություններ ունեն նաև փոքր արտադրողները, որոնք կարող են համագործակցության (կոոպերացիայի, միության) միջոցով գրավել շուկայի որոշակի հատվածներ, ինչպես նաև հաջողությամբ մրցակցել խոշոր արտադրողների հետ:



Նմանապես, մանրածախ առևտրի փոքր տնտեսվարողները նույնպես կարող են համագործակցության միջոցով մրցակցել սուպերմարկետների խոշոր ցանցերի հետ, ինչպես նաև մասնագիտացված ձևով սպասարկելու շուկայի որոշակի հատվածներ: Այս առումով, կարևոր է դասընթացների միջոցով տնտեսավարողներին օգնել շուկայի համապատասխան հատվածներ գտնելու և դրանք սպասարկելու հմտություններ:

Պանիր արտադրող տնտեսվարողների հետ քննարկումների և ուսումնասիրության ընթացքում կատարված դիտարկումների արդյունքում նկատելի են հաջողությամբ զարգացող ձեռնարկությունների որոշ առանձնահատկություններ: Մասնավորապես, հաջողությամբ զարգացող ձեռնարկությունները որպես կանոն շրջահայացորեն են պլանավորում իրենց արտադրության աճը և զարգացումը, առանց խիստ անհրաժեշտության և հիմնավորման վարկեր չեն վերցնում,

<sup>25</sup> 2015 թվականին արտադրվել է 728.6 հազար տոննա կաթ, որի 60 տոկոսը կլինի 437.2 տոննա, այսինքն՝ 2015 թվականին, բացի տնայնագործական մանր վերամշակումից և սեփական սպառումից, սպառվել և վերամշակվել է 437.2 տոննա կաթ:

<sup>26</sup> Խոշոր արտադրողներից են մասնավորապես, «Աշտարակ կաթ» ՓԲԸ, «Դուստր Մարիանա», «Բոնիլատ», «Մուլտի ագրո» գիտա-արտադրական կենտրոն», «Արզնի կաթ», «Թամարա և Անի», «Բիոկաթ», «Չանախ», «Դուստր Մելանիա», «Իգիթ» ՍՊԸ-ներ, «Արաքս-2» ԱԿ, «Մարիլա» և այլ ձեռնարկություններ:

պատրաստակամ են սովորել գործարար կառավարման տեխնոլոգիաներ, ներդրումներ են անում նոր արտադրանքի մշակման, տեխնոլոգիայի և մարդկանց զարգացման մեջ: Ճյուղում նկատված ձախողումների կամ ցածր կատարողականի հիմնական պատճառներից են գործարար և ֆինանսական անարդյունավետ կառավարումը և թույլ շուկայավարությունը, ինչպես նաև մասնագետների հետ կապված խնդիրները:

### 3.3 ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱՆԵՐ ԵՎ ԱՐՏԱԴՐՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Արտադրատեսակների բազմազանության առումով, Հայաստանում արտադրվում և արտահանվում են ինչպես ավանդական սպիտակ, աղաջրային պանիրներ (Լոռի, Չանախ), այնպես էլ դեղին ու կիսադեղին (Գաուդա, Էմենտալ, Չեդար) պանիրներ, բորբոսով պանիրներ, Մոցարելա և այլն:

#### **Տեխնոլոգիական հազեցածություն**

*Խոշոր պանիր արտադրողների* մեծ մասը ներդրել է արդի բարձր արտադրական տեխնոլոգիաներ և համապատասխան սարքավորումներ ու համակարգեր: *Մակայն փոքր ու միջին պանիր արտադրողների* մեծ մասը օգտագործում են ցածրակարգ սարքավորումներ և տեխնոլոգիաներ, ինչը բացասաբար է անդրադառնում արտադրողականության և պանրի որակի և միջազգային մրցունակության վրա:

#### **Որակի և անվտանգության կառավարում**

Հայաստանյան արտադրամասերում, *հատկապես, փոքր ու միջին արտադրամասերում* դեռևս լայն կիրառություն չունեն արտադրության և հիգիենայի միջազգայնորեն ընդունված ճիշտ գործելակերպեր, ինչպիսիք են՝ HACCP համակարգ, GMP, ԵՄ-ի պահանջներ, Կեդեքս ալիմենտարիուսի ստանդարտներ: *Խոշոր չափի արտադրամասերում* արտադրության պայմաններն ու համակարգերն անհամեմատ ավելի բարձրակարգ են, սակայն դրանցում նույնպես լայն կիրառություն չունեն HACCP/GMP համակարգերը: *Փոքր ու միջին տնտեսություններում* արտադրանքի որակն ու մրցունակությունը տուժում են նաև ցածր տեխնոլոգիական հազեցվածության, սորտերի ոչ արդյունավետ ընտրության և արտադրանքի տեսակավորման և փաթեթավորման վրա հարկ եղած ջանք չներդնելու պատճառով:

Արտադրանքի մրցունակության բարձրացման և որոշ շուկաներ մուտք ունենալու համար (մասնավորապես՝ ԵՄ և ԵԱՀԵ շուկաներ, որտեղ գործում են որակի և անվտանգության բարձր պահանջներ, մասնավորապես, սննդամթերք արտադրողներից պահանջվում է կիրառել HACCP)<sup>27</sup> անհրաժեշտ է բարձրացնել արտադրողականությունը, ինչպես նաև բարելավել արտադրանքի որակն ու անվտանգության ցուցանիշները:

Դրանց հնարավոր է հասնել՝

- ա) HACCP, GAP, GMP, Կոդեքս ալիմենտարիուսի ստանդարտներ ու պահանջներ<sup>28</sup> և միջազգայնորեն ընդունված այլ գործելակերպերի, սատանդարտների և համակարգի ներդրման և կիրառության միջոցով,
- բ) նշված գործելակերպերի և ստանդարտների կիրառման վերաբերյալ մարդկային կարողությունների զարգացման միջոցով:

<sup>27</sup> “Comparative Analysis of Certain Requirements of Food Legislation in the European Union and the Customs Union of Russia, Belarus, and Kazakhstan.” IFC. 2015. World Bank Group, Washington, DC.

<https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/22385>

<sup>28</sup> Կոդեքս ալիմենտարիուսի պաշտոնական կայք՝ <http://www.fao.org/fao-who-codexalimentarius/standards/list-of-standards/en/>:

### **Արտադրական պարբերաշրջան**

Ինչպես քննարկվել է վերևում, Հայաստանում, պանրի գործարանները, *ինչպես փոքր ու միջին, այնպես էլ խոշոր*, դժվարություն ունեն տարվա ընթացքում պանրի արտադրության անընդհատություն ապահովելու հարցում: Դա պայմանավորված է կաթի մատակարարման խիստ սեզոնայնությամբ: Կթի(պանրի) արտադրության պարբերաշրջանի քարտեզը ներկայացված է 3-րդ պատկերում:

Պանրի արտադրության պարբերաշրջանը կախված է նաև պանրի տեսակների հետ կապված մի շարք այլ գործոններից, ինչպիսիք են օգտագործվող կաթի տեսակը, ֆերմենտացման, մակարդման ձևը, հասունացման համար պահանջվող ժամանակը:

Պանրի հասունացման համար պահանջվող ժամանակը, որը կարող է տատանվել մինչև վեց ամիս: Լոռի պանրի հասունացման համար պահանջվում է երկու ամիս, Հոլանդական պանրի համար՝ երկուսուկես ամիս, իսկ Էմենտալ պանրի համար վեց ամիս:

Ի լրումն կաթի տեսակի (կովի, ոչխարի, այծի), որից պատրաստվել են պանիրները, դրանք դասակարգվում են նաև ըստ մակարդվածքի առաջացման եղանակի (շրդանային և կաթնաթթվային պանիրներ) և այլն: Ամենամեծը շրդանային պանիրների խումբն է: Դրա մեջ են մտնում պինդ, կիսապինդ, փափուկ և աղաջրային պանիրները:

Արտադրության ժամանակի վրա ազդում է նաև պանրի՝ հում կամ պաստերացված կաթից պատրաստվելու հանգամանքը: Ընդունված է, որ հում կաթից ստացված պանիրը, մինչ խանութի վաճառասեղանին հայտնվելը, պետք է ենթարկվի հասունացման երկու ամսից ոչ պակաս ժամկետում: Չհասունացած պանիրն անհրաժեշտ է օգտագործել մի քանի օրվա ընթացքում, իսկ հասունացածը կարելի է պահել մի քանի շաբաթ:

### **3.4 ՀԱՐԿՄԱՆ ԵՂԱՆԱԿԻ ՀԵՏ ԿԱՊՎԱԾ ԽՆԴԻՐ**

Պանրի արտադրության ճյուղում առկա խնդիրներից մեկը կապված է Ավելացված արժեքի հարկի (ԱԱՀ) կիրառման հետ: Կաթի արտադրությունը և իրացումը, որպես առաջնային գյուղատնտեսական արտադրություն, ազատված է ԱԱՀ-ից, իսկ պանրի արտադրությունը՝ ոչ: Արդյունքում կաթի (հումքի) համար վճարված ԱԱՀ-ն մնում է պանիր արտադրողների վրա, քանի որ նրանք չեն կարող հաշվանցել այն: Ըստ տնտեսվարողների, այս խնդիրը հատկապես սուր է պանրի ճյուղում, քանի որ պանրի ինքնարժեքի 60-70 տոկոսը կազմում է կաթը:

### **3.5 ՊԱՆՐԻ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐՏԱԴՐԱՆՔԻ ՀԱՎԱՍՏԱԳՐՈՒՄ**

Որպես խանգարող (ժամանակատար և ծախսատար) գործընթաց տնտեսվարողները նշում են այն, որ արտադրանքի յուրաքանչյուր խմբաքանակի համար պահանջվում է անցնել կրկնվող անասնաբուժական հավաստագրման ընթացակարգ, ներառյալ՝ լաբորատոր փորձաքննություններ:

### **3.6 ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԿԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

Հայաստանում կաթի և կաթնամթերքի արտադրության զարգացման ճանապարհին կանգնած լուջ խնդիրներից մեկը որակյալ մասնագետների սակավությունն է: Տնտեսությունների ճիշտ հիմնման և արդյունավետ շահագործման համար պահանջվում են համապատասխան գիտելիքներ և հմտություններ ունեցող մասնագետներ:

Ընդ որում՝ կարևոր է, որ այդ մասնագետները միաժամանակ տիրապետեն նաև արդի տեխնոլոգիաներին, համակարգչային ծրագրերին և կառավարման համակարգերին, որպեսզի կարողանան արդյունավետորեն աշխատել բարձր տեխնոլոգիական տնտեսություններում:

Հայաստանի Ագրարային համալսարանը համապատասխան կրթական ծրագիր ունի, սակայն տնտեսավարողներն անբավարար են համարում համալսարանի շրջանավարտների գիտելիքների և հմտությունների մակարդակը:

Զուգահեռաբար, գիտելիքի և հմտությունների լուրջ պակաս կա գործարար կառավարման հարցում, ներառյալ՝ արտադրության պլանավորումը, ֆինանսական կառավարումը, մատակարարման շղթայի կազմակերպումը, շուկայավարությունը և այլն: Հաճախ տնտեսավարողների փող գտնելու անկարողությունը կապված է լինում ֆինանսական կառավարման սխալների հետ:

### 3.7 ՊԱՆՐԻ ՈԼՈՐՏԻ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ(ՆԵՐ)

Պանրի արտադրության ոլորտում գործում է «Լարի» պանիր արտադրող իրավաբանական անձանց միությունը, ինչպես նաև Կաթնամթերք արտադրողների միությունը: Դրանք կոչված են ներկայացնելու և պաշտպանելու պանրի(կաթնամթերքի) արտադրության մեջ ներգրավված տնտեսավարողների շահերը, համակարգելու տնտեսությունների միջև համագործակցությունը և մատուցելու ծառայություններ ինչպիսիք են.

- արտադրության համար պահանջվող ներդրանքի և սարքեր ու սարքավորումների ձեռքբերում և մատակարարում միության անդամներին,
- Գործնական խորհրդատվական ծառայություններ և փորձի փոխանակման խթանում (ներառյալ՝ դասընթացներ, սեմինարներ)
- Պետական, օտարերկրյա և միջազգային կազմակերպությունների և կառույցների հետ համագործակցություն և ոլորտին վերաբերող խնդիրների հասցեագրում
- Աջակցություն արտադրանքի շուկայահանման և արտահանման հարցերում
- Վերլուծությունների և հետազոտությունների իրականացում

Լարի միությունն ունի 70-80 անդամներ, իսկ Կաթնամթերք արտադրողների միությունը՝ մոտ 15 անդամներ (խոշոր կաթնամթերք արտադրողներ):

Պանրի արտադրության ոլորտի հետագա զարգացումն իր հետ մարտահրավերներ է բերել, որոնց դիմակայելու համար երկու միություններն էլ կարիք ունեն իրենց կարողությունների հետագա հզորացման: Ներկա կարողություններով դրանք չեն կարող կարող պատշաճորեն իրականացնել իր առջև դրված խնդիրները:

Անասնապահության և կաթի արտադրության ոլորտում գործում են մեծ թվով կոոպերատիվներ, որոնք ուղղակիորեն և անուղղակիորեն ազդում են պանրի ճյուղի զարգացումների վրա

### 3.8 ՆԵՐԴՐՈՒՄԱՅԻՆ ԵՎ ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԻ ՄԱՏՉԵԼԻՈՒԹՅՈՒՆ

Մատչելի ֆինանսական միջոցների սակավությունը, ինչպես նաև ֆինանսական գործիքների տեսական փոքրությունը լրջորեն սահմանափակում է պանրի արտադրության ճյուղի զարգացումը: Տնտեսավարողները, հատկապես *փոքր ու միջին չափերի*, խնդիրներ ունեն ինչպես բավարար շրջանառու միջոցների, այնպես էլ ներդրումային միջոցների ապահովման առումով:

Մատչելի չեն նաև ֆինանսավորման այլ միջոցներ, ինչպիսին են լիզինգը, ծրագրերի ֆինանսավորումը, վարկային զծերի տրամադրումը և այլն:

## 4. ՀԵՏԱՐՏԱԴՐԱԿԱՆ ՓՈՒԼ

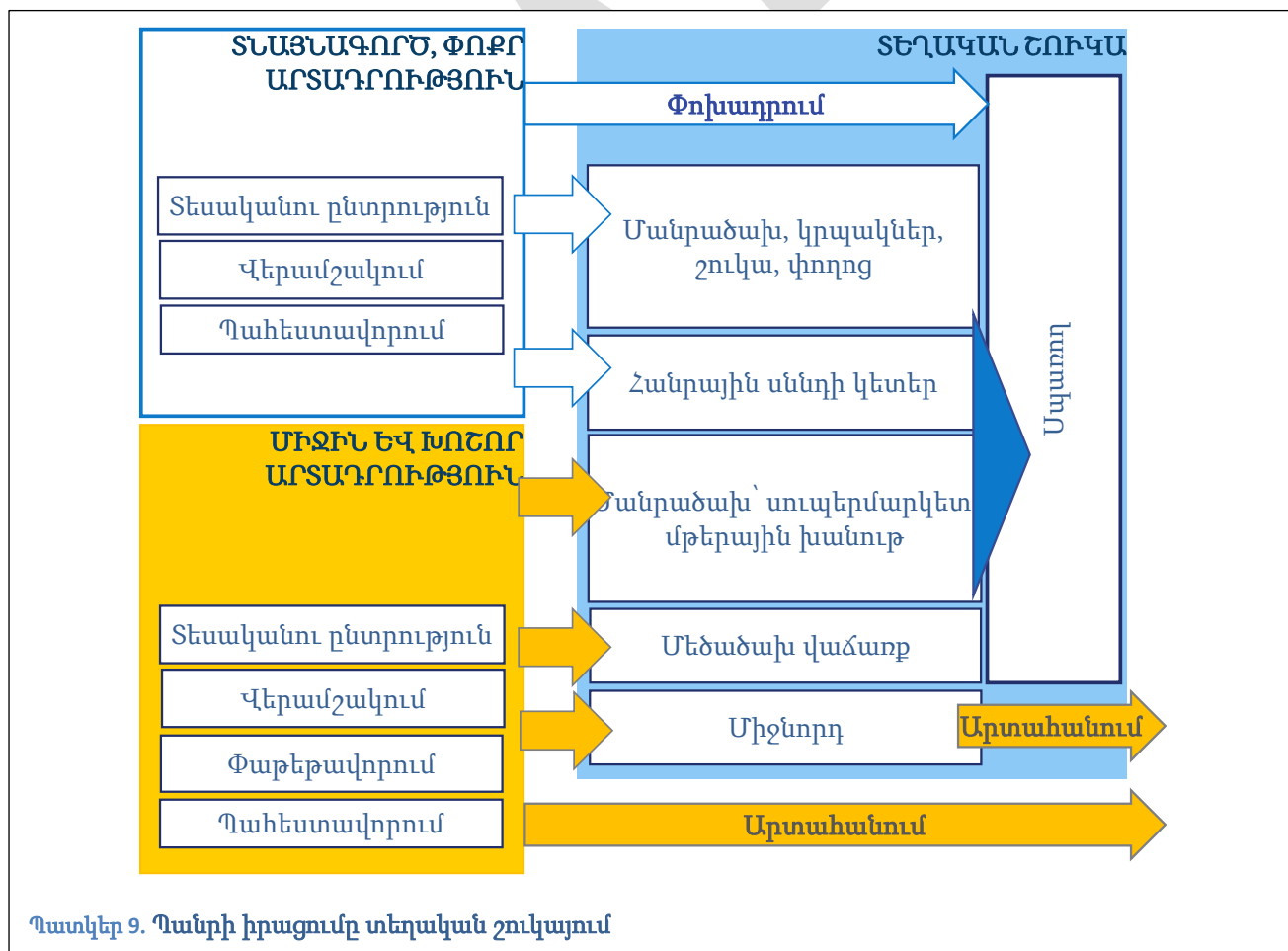
### 4.1 ՏԵՂԱԿԱՆ ՇՈՒԿԱ

Հայաստանում մեկ շնչի հաշվով պանրի միջին սպառումը մոտ 10 կիլոգրամ է: Մինչև 2014 թվականը արտադրած պանրի գերակշիռ մասը սպառվել է տեղական շուկայում: Եթե հաշվի առնենք, որ 2014 թվականին արտադրվել է 18,300 տոննա պանիր, արտահանվել է 1,542 տոննա և ներմուծվել 1,188 տոննա, ապա կարելի է կոպիտ հաշվարկով ասել, որ պանրի ներքին սպառումը կազմում է մոտ 18,650 տոննա:

Աղյուսակ 6. Պանրի տարեկան միջին սպառումը Հայաստանում, կգ<sup>29</sup>

	2012	2013	2014	2015
Պանրի սպառում, մեկ շնչի հաշվով, կգ	10.4	9.5	9.6	10.2

Պանրի փոքր ու միջին արտադրողներն իրենց արտադրանքը որպես կանոն շուկայահանում են բաշխման երկու ուղիներով՝ ուղղակի վաճառք և միջնորդով վաճառք: Կաթի ու պանրի շուկայի կարևոր առանձնահատկություններից մեկը այսպես կոչված **տնայնագործ, որ ֆորմալ շուկայի** գոյությունն է, որը, ըստ զգալի ազդեցություն ունի շուկայի աշխատանքի վրա (տես 9-րդ պատկեր):

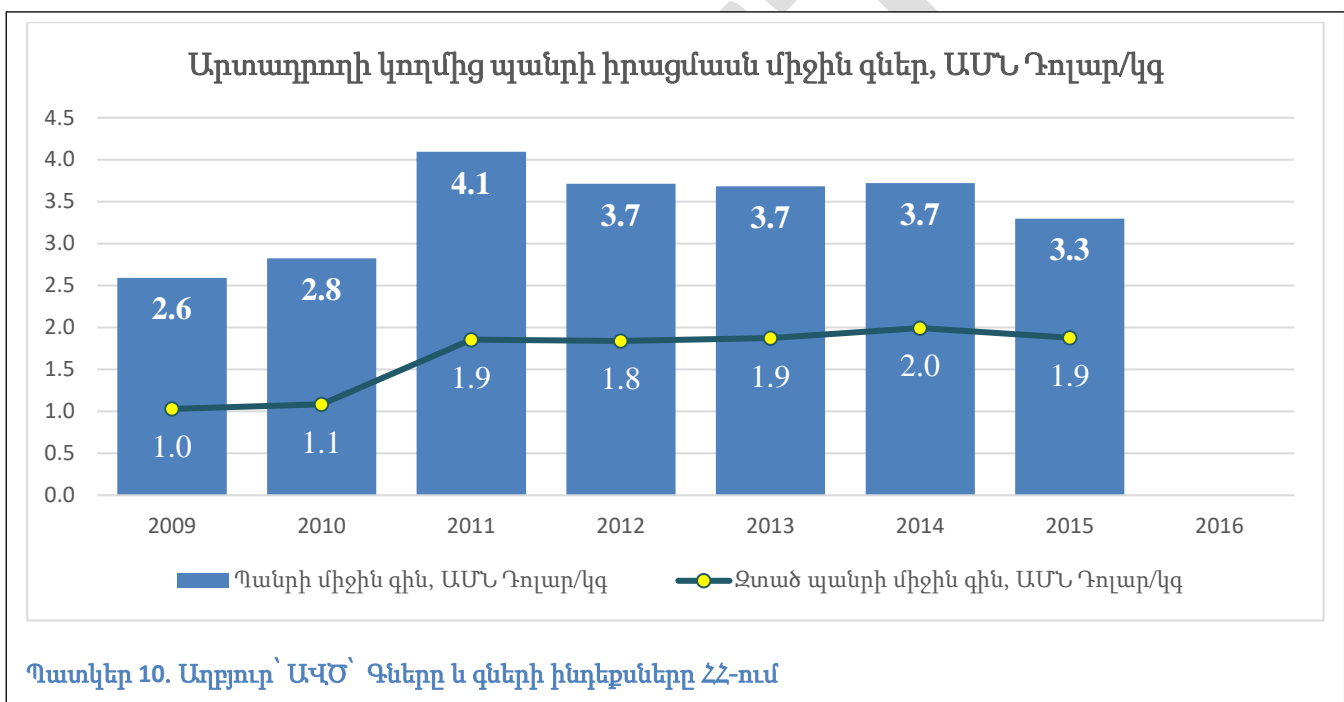


Պատկեր 9. Պանրի իրացումը տեղական շուկայում

<sup>29</sup> ՀՀ ԱՎԾ, Սպառողական գների ինդեքսը, տարեկան հաշվետվություն, 2016 հունվար դեկտեմբեր [http://www.armstat.am/file/article/f\\_sec\\_4\\_2016\\_5.pdf](http://www.armstat.am/file/article/f_sec_4_2016_5.pdf)

Կաթի մատակարարման և գնման գործնական հարաբերությունները տնայնագործ պանրի շուկայում հաճախ ոչ ֆորմալ են, այսինքն՝ պայմանագրային հիմունքների վրա չեն դրված: Ըստ տնտեսվարողների տնայնագործ պանրի արտադրությունն ու իրացումը լրջորեն խաթարում է ճյուղի արդյունավետ աշխատանքը: Ոչ ֆորմալ ճյուղի կշռի մասին ճշգրիտ տվյալներ չկան: Ըստ ճյուղում զբաղվողների կարծիքի, ոչ ֆորմալ ճյուղում կաթի վերամշակման ծավալը կարող է հասնել մինչև կաթի ամբողջ արտադրության 25 տոկոսին, ինչը էական ազդեցություն կարող է ունենալ շուկայի աշխատանքի վրա:

Այդ արտադրանքի որակը, որպես կանոն ցածր է և, համապատասխանաբար, ցածր նաև է շուկայում դրա գինը: Գնի տարբերությունը կարող է լինել մինչև երկու անգամ: Օրինակ, 2015 թվականին սովորական յուղոտ պանրի մեկ կիլոգրամի միջին գինը 3.3 ԱՄՆ դոլար, իսկ գտած պանրի գինը՝ 1.9 ԱՄՆ դոլար (9-րդ պատկեր): Ոչ ֆորմալ արտադրողները առավելություն ունեն նաև այն առումով, որ, ըստ էության, չեն հարկվում: Նրանք առանձնապես ուշադրություն չեն դարձնում կաթի, ինչպես նաև պանրի որակին և անվտանգությանը: Դա բացասաբար է անդրադառնում նաև շուկայում արտադրանքի որակ-գին հարաբերակցության կայացմանը:



Արտադրողների հետ շփումներից նկատվում է, որ կաթ արտադրողները հակված են անցնելու նաև պանրի արտադրության: Դրա պատճառն, ըստ էության, արտադրողների ձգտումն է նվազեցնելու կաթը վերամշակողի(գնորդի) կողմից չվճարման կամ այլ խնդիրների հնարավոր ռիսկերը:

Միաժամանակ, խոշոր գնորդների հետ աշխատելու համար կաթ արտադրողները պետք է ապահովեն մեծ ծավալի կանոնավոր մատակարարում՝ ընդ որում՝ մատակարարվող ապրանքը պետք է լինի հաստատուն որակով և ստանդարտ ցուցանիշներով, ինչպես նաև պետք է համապատասխանի սննդամթերքի անվտանգության պահանջներին:

Սննդամթերքի անվտանգության պահանջների բավարարելը փոքր ու միջին տնտեսվարողների համար կապված է որոշ խնդիրների հետ: Մասնավորապես, համապատասխան ծավալով ու ստանդարտ ցուցանիշներով ապրանքի մատակարարման համար նրանք պետք է միավորեն և տեսակավորեն իրենց արտադրանքը: Այդ հարցում կարևոր դեր են կատարում կաթի հավաքման կետերը և այդ նպատակով ստեղծված և ստեղծվող կոոպերատիվները:

Պանրի շուկայի աշխատանքն ավելի արդյունավետ դարձնելու և որակյալ արտադրանքի խթանման համար շատ կարևոր է կաթի և պանրի շուկայում պատշաճ ստանդարտների մշակումը և կիրառումը, ինչպես նաև շուկայահանման, մասնավորապես՝ պիտակավորման հստակ կանոնների սահմանումը և գործնական կիրարկումը: Անհարժեշտ է ապահովել, որ պանրի (ինչպես նաև այլ կաթնամթերքի) բաղադրությունը հստակ և ճիշտ ներկայացվի սպառողին՝ տարանջատելով բնական անարատ կաթով պատրաստված կաթնամթերքը չոր կաթով պատրաստված և(կամ) բուսական յուղեր պարունակող կաթնամթերքից:

## 4.2 ԱՐՏԱՀԱՆՈՒՄ

Հայաստանյան պանրի արտահանման հիմնական շուկաներ են Ռուսաստանի և ԱՄՆ շուկաները:

Հաշվի առնելով պանրի հայաստանյան ներքին շուկայի սահմանափակությունը և հազեցածությունը, ճյուղի զարգացման ներկա փուլում շատ կարևոր է, որ պանրի արտադրության ընդլայնումից առաջ պատշաճ ուշադրություն դարձվի արտահանման շուկաների ապահովմանը, ինչպես նաև այդ շուկաներում առկա պահանջարկին համապատասխան արտադրատեսակների ապահովմանը:

### Պանրի արտահանում

2015 թվականին պանրի արտահանման ծավալներն ըստ պանրի տեսակների՝ հետևյալն է.

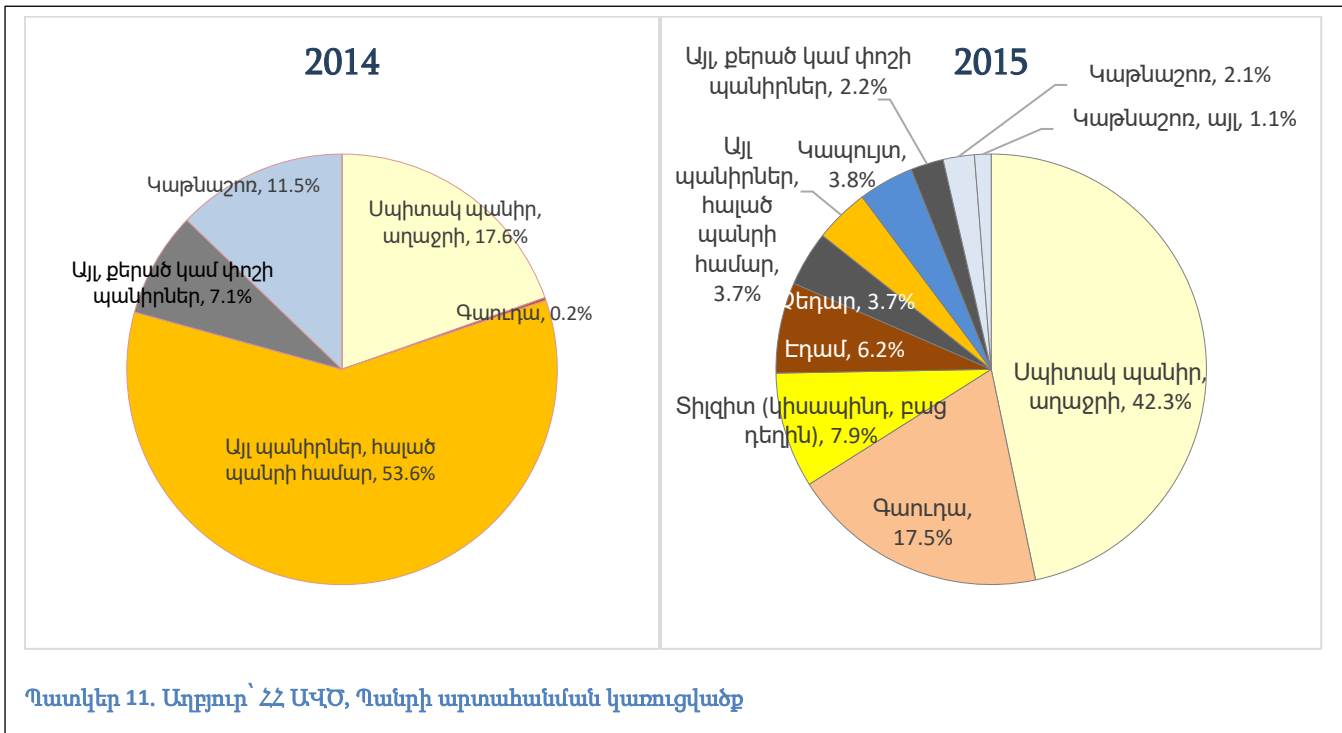
**Աղյուսակ 7. Հայաստանից պանրի արտահանման կառուցվածքը, տոննա**

Ծածկագիր	Պանրի տեսակ	2014	2015
0406 90 990 9	Սպիտակ պանիր (կովի), աղաջրի	272.2	3854.5
0406907800	Գառուղա պանիր	3.1	1595.9
0406902500	Տիլգիտ (կիսապինդ, բաց դեղին պանիր)	0.0	717.0
0406902300	Էդամ պանիր	0.0	563.4
0406902100	Չեդար	0.0	341.0
0406900100	Այլ, հալած պանրի արտադրության համար	826.1	338.4
0406 40 900 0	Կապույտ պանիր (բորբոսով), այլ	0.0	343.5
0406 20 900 0	Այլ, քերած կամ փոշի պանիրներ	109.7	204.3
0406 10 800 0	Կաթնաշոռ, այլ	178.0	193.5
0406 10 800 0	Կաթնաշոռ, այլ	0.0	102.7
<b>ԸՆԴԱՄԵՆԸ</b>		<b>1542.4</b>	<b>9104.5</b>

Աղբյուր՝ ՀՀ ԱՎԾ, <http://www.armstat.am/file/article/f. t-2015-10-nish-1.pdf>



Արտահանման կառուցվածքում նկատենք, որ 2015 թվականին արտահանված պանրի 42 տոկոսը կովի կաթից սպիտակ աղաջրում պահվող պանիրներն են, իսկ 17.5 տոկոսը՝ Գաուդա պանիրը: Կտրուկ աճել է, ինչպես ավանդական սպիտակ աղաջրի պանիրների (լոտի, չանախ), այնպես էլ դեղին կիսապինդ պանիրների (Գաուդա, Չեդար, Էդամ, Տիլզիտ) արտահանումը:



Հարկ է նկատել, որ պանրի արտահանման կտրուկ աճը չի զուգակցվել ոչ կաթի արտադրության և ոչ էլ պանրի արտադրության ծավալների նման աճով: Այն չի զուգակցվել նաև մեկ շնչի հաշվով պանրի սպառման փոփոխությամբ (անկմամբ): 2015 թվականին պանրի ներքին սպառումը չի նվազել, այլ աճել է. այն եղել է մեկ շնչի հաշվով 10.2 կիլոգրամ (2014 թվականի 9.6 կիլոգրամի փոխարեն):<sup>30</sup> Ինչպիսին էլ, որ լինեն արտահանման աճի հանգամանքները<sup>31</sup>, ակնհայտ է, որ արտաքին շուկաներում կա հայաստանյան արտադրության պանիրների արտահանման ընդլայնման դեռևս չբավարարված մեծ հնարավորություն:

**Կենդանիների արտահանում**

Կենդանի անասունների շուկան Հայաստանում բաց է և մրցունակ, սակայն շահառուները նշում են, որ Կառավարության կողմից մաքրացեղ կենդանիների ներմուծման և բաշխման ընթացակարգերը բացասաբար են ազդում կենդանիների շուկայի մրցունակության վրա:

Հայաստանն արտահանում է կենդանի խոշոր եղջերավոր անասուններ դեպի Վրաստան, սակայն փոքր քանակությամբ: Ըստ շահառուների, Վրաստանում կա բարձրարժեք տոհմային կենդանիների պահանջարկ, սակայն դրանց արտահանումը սահմանափակվում է վարչարարական խնդիրների պատճառով:

<sup>30</sup> Աղբյուր՝ ՀՀ ԱՎԾ, «Պարենային ապահովություն և աղքատություն, 2016», [http://www.armstat.am/file/article/f\\_sec\\_3\\_2016\\_5.pdf](http://www.armstat.am/file/article/f_sec_3_2016_5.pdf) (վերջին մուտք 2017թ. փետրվարի 08):  
<sup>31</sup> Արտահանման աճը կարող է պայմանավորված լինել այլ հանգամանքներով, ինչպիսին է, օրինակ՝ այլ երկրի ծագում ունեցող պանիրների ներմուծումը Հայաստան և վերաարտահանումը:

### **Արտահանման շուկաներ**

Ռուսաստանի և ԱՄՆ շուկաները մնում են պանրի արտահանման հիմնական ամենամեծ շուկաները հայաստանյան տնտեսվարողների համար: Երկու երկրներում էլ մեծ հայկական համայնքներ են ապրում:

Ռուսաստանյան շուկայում հայկական պանիրը ծանոթ ապրանք է, և դրա շուկան ոչ միայն հայկական համայնքն է, այլ սպառողների ավելի լայն շրջանակներ:

ԱՄՆ-ի շուկայում հայկական պանրի, հատկապես սպիտակ աղաջրային պանիրների (Լոռի, Չանախ) հիմնական սպառողները ԱՄՆ-ում բնակվող հայկական համայնքի ներկայացուցիչներն են:

### **Արտահանման ընդլայնման հնարավորություն**

Արտահանողները կարող են օգտվել ԵԱՏՄ-ի ընձեռած արտոնություններից: Ռուսաստանյան շուկայում գնալով մեծանում է գյուղարտադրանքի (մասնավորապես, Հայաստանյան արտադրանքի) նկատմամբ պահանջարկը: Դա Հայաստանյան տնտեսվարողների, ներառյալ *փոքր ու միջին* արտադրողների համար արտահանման լայն հնարավորություն է բացում: Ծավալի առումով, ռուսաստանյան շուկան, ըստ էության, հայաստանյան արտադրողների և արտահանողների համար անսպառ և ընդլայնման հնարավորություն ունեցող շուկա է:

Մեկ, չնայած ռուսականի նման մեծ շուկայի վրա կենտրոնանալը վտանգավոր է: Ռուսաստանյան շուկայում տեղի ունեցող կարևոր զարգացումները հաստատում են նման կենտրոնացման վտանգավորությունը: Ռուսաստանյան շուկայում գնալով ուժգնանում է մրցակցությունը, չնայած Ռուսաստանի դեմ կիրառվող միջազգային տնտեսական պատժամիջոցներին: Ռուսաստանյան ազգային արժույթի արժեզրկման պայմաններում ավելի են մեծանում հայաստանյան արտահանողների ֆինանսական ռիսկերը, և, հետևաբար, թուլանում նրանց մրցակցային դիրքերը:

Բելառուսի կաթնամթերքը բարձր համբավ ունի Ռուսաստանյան շուկայում:

Անցած տարի Իրանի դեմ միջազգային տնտեսական սահմանափակումների վերացումից հետո Իրանի դերը պանրի ռուսաստանյան շուկայում հնարավոր է, որ կմեծանա, չնայած 2015 թվականի դրությամբ Ռուսաստանը Իրանից պանիր դեռ չի ներմուծել:<sup>32</sup>

Թուրքիան նույնպես կարող է շուկայում լուրջ խաղացող դառնալ, արտահանման նկատմամբ Ռուսաստանի կողմից կիրառվող սահմանափակումների վերացումից հետո:

Ռուսաստանի պանրի (և այլ կաթնամթերքի) շուկայում ավանդաբար կարևոր դեր են կատարել Բելառուսի և Ուկրաինայի արտադրողները, որոնք հայտնի են իրենց բարձր որակներով: Վերջին տարիներին ունեցած քաղաքական խնդիրների պատճառով ռուսաստանյան շուկայում փոքրացել է Ուկրաինական մրցակցությունը (տես 8-րդ աղյուսակը): Հարկ է նկատել, որ Ուկրաինան կորցնելով իր ավանդական շուկան Ռուսաստանում, սկսել է ցածր գներով կաթնամթերք, ներառյալ չոր կաթ արտահանել այլ շուկաներ: Ուկրաինական էժան չոր կաթի ներմուծումը Հայաստան բացասաբար է անդրադառնում կաթի մթերման գների, ինչպես նաև չոր կաթի տեղական արտադրության վրա: Ռուսաստանյան պանրի շուկայում լուրջ մրցակիցներ են նաև հենց իրենք ռուսաստանյան տեղական պանիր արտադրողները:

### **Աղյուսակ 8. Ռուսաստան պանրի ներմուծում, տոննա**

	2010	2012	2015
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	293,650	399,230	200,595
Բելառուս	-	79,305	161,448
Ուկրաինա	66,011	56,174	2,766

<sup>32</sup> Աղբյուր՝ UNCOMTRADE database, <https://comtrade.un.org/data/>

**Աղյուսակ 8. Ռուսաստան պանրի ներմուծում, տոննա**

Հայաստան	386	868	9,000
Ղազախստան	-	398	1,314
Գերմանիա	83,012	72,916	38
Նիդեռլանդներ	24,648	35,973	20
Լեհաստան	14,118	21,897	56
Ֆրանսիա	7,098	8,756	1,088
Թուրքիա	-	-	287
Իրան			
Աղբյուր՝ UNCOMTRADE data, <a href="https://comtrade.un.org/data/">https://comtrade.un.org/data/</a>			

8-րդ աղյուսակից կարելի է նկատել, որ Ռուսաստանի դեմ Եվրամիության կողմից պատժամիջոցների կիրառումից և, դրան պատասխան, Ռուսաստանի կողմից Եվրամիությունից գյուղատնտեսական արտադրանքի ներմուծման սահմանափակման պարագայում կարճ ժամկետում կտրուկ աճել է Բելառուսից Ռուսաստան պանրի արտահանումը: Դրան հանգեցնող գործոններից մեկը կարող է լինել Բելառուսի տարածքով եվրոպական պանրի վերաարտահանումը Ռուսաստան՝ հաշվի առնելով, որ Բելառուսն ու Ռուսաստանը մաքսային միության մեջ են:

Կարևոր է նկատել, որ չնայած տրանսպորտային ծախսերի, հայաստայան պանիր արտադրողները կարող են գնային մրցունակություն ապահովել ռուսաստանյան շուկայում: Գնային մրցունակությունը նկատվում է 4-րդ և 9-րդ պատկերների և 9-րդ և 10-րդ աղյուսակների տվյալների համադրումից: մասնավորապես, 2015 թվականին կաթ արտադրողի միջին գինը Հայաստանում եղել է 0.31 ԱՄՆ դոլար/կգ, այսինքն՝ մոտ 2 անգամ ցածր ռուսաստանի շուկայում առկա գնից: 2015 թվականին շրդանային պանիր արտադրողի միջին գինը եղել է 3.3 ԱՄՆ դոլար/կգ, ինչը բավականին ցածր է ռուսաստանյան արտադրողի 4.5 ԱՄՆ դոլար/կգ գնից: Նկատենք նաև, որ նույն տարում շրդանային պանրի միջին սպառողական գինը Ռուսաստանում 6.6 ԱՄՆ դոլար/կգ էր, ինչը շահութաբեր արտահանման լավ հնարավորություն է ստեղծում հայաստանյան արտադրողների համար:

**Աղյուսակ 9. Պանրի սպառողական գները Ռուսաստանում, ԱՄՆ դոլար/կգ**

	2012	2013	2014	2015
Շրդանային պանիրներ, պինդ և փափուկ	8.41	9.86	9.69	6.58
Հալած պանիր	5.63	6.05	5.91	4.38
Ազգային պանիրներ և բրրնձա	8.10	8.63	8.16	6.08

Աղբյուր՝ ՌԴ դաշնային պետական վիճակագրական ծառայություն՝ [http://www.gks.ru/bgd/regl/b16\\_17/Main.htm](http://www.gks.ru/bgd/regl/b16_17/Main.htm);  
[http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat\\_main/rosstat/ru/statistics/publications/catalog/doc\\_1138717314156](http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/publications/catalog/doc_1138717314156)

**Աղյուսակ 10. Կաթ և պանիր արտադրողի գները Ռուսաստանում, ԱՄՆ դոլար/կգ**

	2012	2013	2014	2015
Հում կաթ (գյուղտնտեսվարողի գին)	0.42	0.48	0.49	0.32
Պինդ պանիրներ	5.93	7.35	7.30	4.50
Հալած պանիր	2.39	2.86	2.96	2.22

Աղբյուր՝ ՌԴ դաշնային պետական վիճակագրական ծառայություն՝ [http://www.gks.ru/bgd/regl/b16\\_17/Main.htm](http://www.gks.ru/bgd/regl/b16_17/Main.htm);  
[http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat\\_main/rosstat/ru/statistics/publications/catalog/doc\\_1138717314156](http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/publications/catalog/doc_1138717314156)

Ինքնարժեքի առումով, Հայաստանյան պանիր արտադրողները առավելություն ունեն ռուսաստանյան (բելառուսական, ուկրաինական) արտադրողների նկատմամբ: Մեկ կիլոգրամ պանրի գնահատված ինքնարժեքը հայաստանյան արտադրողի մոտ միջինում 3.1 ԱՄՆ դոլար է, համեմատած ռուսաստանյան արտադրողի 3.94 ԱՄՆ դոլարի հետ: Ավելի ճիշտ լիարժեք համեմատության համար

ներառենք նաև Հայաստանից Ռուսաստան (Մոսկվա) տեղափոխման տրանսպորտային ծախսը, որը 0.14 ԱՄՆ դոլար է, և կստանանք  $3.1 + 0.14 = 3.24$  ԱՄՆ դոլար մեկ կիլոգրամի համար:

Ինքնարժեքի մասով առավելությունը պայմանավորված է հիմնականում հայաստանյան արտադրողների մոտ արտադրական և շուկայավարական համեմատաբար ցածր ծախսերով: Այս առումով հարկ է նկատել, որ պանրի ինքնարժեքը հետագայում կարող է աճել, երբ հայաստանյան տնտեսվարողները մրցունակության բարձրացման և արտահանման ընդլայնման համար ներդրումներ կատարեն արտադրական տեխնոլոգիաների, սննդամթերքի անվտանգության համակարգերի, նոր արտադրանքների մշակման և շուկայավարության մեջ:

**Աղյուսակ 11. Շրջանային պանիրների ինքնարժեքի համեմատություն՝ Հայաստան, Ռուսաստան, 2015**

	ՀԱՅԱՍՏԱՆ		ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ <sup>33</sup>	
	USD	%	USD	%
	<b>Հումք, որից՝</b>			
Կաթ	2.49	0.82	2.74	0.70
Այլ հումք	0.06	0.02	0.25	0.06
	<b>Արտադրական և առևտրային՝</b>			
Աշխատավարձ	0.17	0.06	0.17	0.04
Էլեկտրականություն, գազ, այլ	0.02	0.01	0.12	0.03
Այլ ներառյալ՝ որակի հսկ., շուկայավարություն)	0.21	0.07	0.46	0.12
	<b>Փաթեթավորում պահեստ</b>			
Փաթեթավորում	0.09	0.03	0.12	0.03
Պահեստ	0.00	0.00	0.07	0.02
<b>Ընդամենը ինքնարժեք</b>	<b>3.05</b>	<b>1.00</b>	<b>3.94</b>	<b>1.00</b>

Ռուսաստանյան և արտահանման այլ շուկաներում դիրքերը պահելու և շուկայի բաժինն ընդլայնելու համար, հայաստանյան տնտեսվարողները պատշաճ ուշադրություն պետք է դարձնեն իրենց արտադրության մրցունակության բարձրացման վրա, ոչ միայն ինքնարժեքի նվազեցման, այլ նաև արտադրանքի տեսականու և որակի առումով: Հարկ է հաշվի առնել նաև, որ Ռուսաստանյան ազգային արժույթի արժեզրկման պայմաններում ավելի են մեծանում հայաստանյան արտահանողների ֆինանսական ռիսկերը:

**Միջին և երկար ժամկետի համար հարկավոր է գույքահեռաբար ջանք ներդնել Ռուսաստանից բացի այլ շուկաների որոնման և մուտք գործելու համար:** ԱՄՆ շուկայում, մասնավորապես, հայկական համայնքի շուկան որպես հենք օգտագործելով կարելի է գործունե փորձեր անել ընդլայնելու և բազմազանեցնելու սպառողների սեզմենտները: Հետաքրքիր շուկաներ կարող են լինել արաբական երկրները, հաշվի առնելով, որ Հայաստանում բացվել է «Հալալ» սերտիֆիկացման կենտրոն:

Արտահանման ընդլայնման հնարավորությունից արդյունավետորեն օգտվելու համար փոքր ու միջին տնտեսվարողների համար կարևոր է նաև միավորել իրենց կարողությունները, ինչի համար նրանք պետք է ապահովեն.

- շուկայահանելի և փոխադրաունակ պանրի տեսակների ընտրություն (օրինակ՝ ռուսաստանյան շուկայում գերադասվում են այսպես կոչված «եվրոպական պանիրները»), ինչպես նաև այդ տեսակների նույնանման արտադրություն բոլորի կողմից,
- բավարար ծավալի կանոնավոր մատակարարում,
- սննդամթերքի անվտանգության պահանջների համապատասխանություն,

<sup>33</sup> Source: Federal State Statistics Service of Russia: “Prices in Russia”: [http://www.gks.ru/bgd/regl/b16\\_17/Main.htm](http://www.gks.ru/bgd/regl/b16_17/Main.htm); [http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat\\_main/rosstat/ru/statistics/publications/catalog/doc\\_1138717314156](http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/publications/catalog/doc_1138717314156)

- կայուն ստանդարտ արտաքին տեսք և որակ՝ ապրանքների դասակարգման և տեսակավորման միջոցով, ներառյալ՝ ըստ տեսակի, չափսերի և այլն
- ստանդարտ փաթեթավորում:

***Արտադրանքի որակ, տեսակավորում և փաթեթավորում***

Համեմատաբար խոշոր տնտեսվարողները, որոնք գործ ունեն խոշոր գնորդների հետ աշխատելու փորձ, կիրառում են ապրանքի տեսակավորման և փաթեթավորման առաջավոր տեխնոլոգիաներ: Մակայն *փոքր ու միջին տնտեսվարողների* մոտ տարածված չեն արտադրանքի տեսակավորման, կայուն որակի ու տեսքի ապահովման, փաթեթավորման և շուկայահանման կատարելագործված տեխնոլոգիաները:

Ինչպես նշվել է վերևում, Հայաստանում փոքր ու միջին տնտեսվարողների կողմից արտադրանքի միավորման և համատեղ շուկայահանման գործելակերպ առայժմ չկա: Այդ հարցում կարևոր դեր կարող են կատարել արտադրողների միությունները կամ կոոպերատիվները:

*Փոքր ու միջին արտադրողների* կարողությունների միավորման համար շատ կարևոր է ապահովել նաև ապահովել սառնարանային պահեստների առկայություն, որտեղ նրանք կարող են հավաքել, տեսակավորել և փաթեթավորել իրենց արտադրանքը: Ընդ որում՝ արտահանման խթանման առումով խիստ կարևոր է միջազգայնորեն մրցունակ ստանդարտների և տեխնիկական պահանջների սահմանումը և կիրարկումը արտադրողների շրջանում:

***Արտահանման թույլտվություններ և ընթացակարգեր***

Պանրի արտահանման համար անհրաժեշտ է յուրաքանչյուր խմբաքանակի համար ձեռքբերել անասնաբուժական հավաստագիր, որը տրամադրում է ՀՀ Մենդամթերքի անվտանգության ծառայության Անասնաբուժական տեսչությունը:

Որպես խանգարող (ժամանակատար և ծախսատար) գործընթաց նշվում է նաև այն, որ արտադրանքի յուրաքանչյուր խմբաքանակի համար պահանջվում է անցնել կրկնվող համապատասխանության հավաստագրման ընթացակարգ, ներառյալ՝ լաբորատոր փորձաքննություններ:

***Փոխադրման ուղիներ և փոխադրամիջոցներ***

Հայաստանից պանիրն արտահանվում է գլխավորապես բեռնատար ավտոմեքենաներով:

Բեռնատար ավտոմեքենաներով արտահանումը կատարվում է Վրաստանի տարածքով, տարանցման միջոցով Ռուսաստանի տարածք մուտքը՝ Լարսի սահմանային կետով: Բեռնատարով տեղափոխման միջին ծախսը կազմում է 2500-3000 ԱՄՆ դոլար 20 տոննանոց բեռնատարի համար, գումարած՝ 200 ԱՄՆ դոլար ոչ պաշտոնական վճարներ:

Պանրի պահպանման և փոխադրման համար սովորաբար օգտագործվում է սառնարանով բեռնատարներ:

Տնտեսվարողները նշում են, որ Հայաստանում բեռնատարների պակաս է լինում ամառվա շրջանում, երբ հասունանում է նաև բաց հողի բերքը, և արտահանման ծավալները աճում են: Այդ դեպքում հայաստանյան արտահանողները օգտվում են այլ երկրների բեռնատար փոխադրողների ծառայություններից, մասնավորապես, ռուսաստանյան, վրաստանյան բեռնատարներից:

Վրացական նավահանգիստներից նավերով փոխադրումը լայն տարածված չէ դեռ, սակայն կարող է հետագայում դառնալ կարևոր:

***Գիտելիքներ և կարողություններ***

Ճյուղի հետագա զարգացման համար ներկայումս անհրաժեշտ է զարգացնել արտաքին շուկաների, դրանցում արտահանման հնարավորությունների, ինչպես նաև բաշխման ցանցերի զարգացման վերաբերյալ գիտելիքներն ու կարողությունները:

**4.3 ԱՐՏԱՀԱՆՄԱՆ ՖԻՆԱՆՍԱՎՈՐՈՒՄ ԵՎ ԱՊԱՀՈՎԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ**

Շուկայում արտահանման ապահովագրություն կարելի է ձեռքբերել, սակայն տնտեսվարողները դժվարություններ ունեն բեռի կորստի կամ փչացման դեպքերում փոխհատուցում ստանալու գործում: Ապահովագրական ընկերություններից դժվար և հաճախ անհնար է փոխհատուցում ստանալը:

DRAFT

## 5. ՕԺԱՆԴԱԿ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԵՆԹԱԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐ

### 5.1 ՊԱՀԵՍՆԵՐ ԵՎ ՊԱՀԵՍՏԱՎՈՐՈՒՄ

Պանրի ոլորտի զարգացման համար կարևոր օղակ որպես պետք է զարգանան *կաթի արտադրության և հավաքման հանգույցները*, որոնք մասշտաբով գոնե մեկ աստիճան ավելի խոշոր պետք է լինեն կաթի հավաքման ներկայում գործող կետերից: Նման ենթակառուցվածքի զարգացումը կպահանջի կաթ արտադրողների և պանիր արտադրողների միջև արդյունավետ համագործակցություն: Միաժամանակ, կարևոր կլինի նաև պետություն-մասնավոր համագործակցությունը, օրինակ՝ պետական-մասնավոր համատեղ ծրագրերի միջոցով:

Ոլորտի զարգացման համար անհրաժեշտ կլինեն համապատասխան արտադրանքի կուտակման և պահպանման համար անհրաժեշտ սառնարանային պահեստներ, ինչը կպահանջի (ա) ներդրումային միջոցների ներգրավում, (բ) մասնագետների պատրաստում և զարգացում: Կարևոր է նկատել, որ փոքր և միջին մասշտաբի արտադրանքի կուտակման և տեսակավորման տնտեսությունների հիմնադրումը կնպաստի տնտեսվարողների համագործակցությանը (կոոպերատիվների կամ ասոցիացիայի ձևով), որն ուղղված է արտադրանքի ստանդարտ, բարձր որակի և անվտանգության ապահովմանը՝ ելնելով շուկայի, հատկապես արտահանման շուկաների կողմից թելադրվող պահանջներից:

### 5.2 ԵՆԹԱԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔՆԵՐ

Արտավայրերի հետ կապված ենթակառուցվածքների խնդիր քննարկվել է վերևում:

Ըստ տնտեսվարողների, պանրի ոլորտում ներդրումներին խանգարող գործոններից մեկը ենթակառուցվածքների անցկացման հետ կապված վարչարարական բարդություններն են: Խոսքը վերաբերում է մասնավորապես հոսանքի և գազի գծերի անցկացման վարչարարական դժվարությանը, ժամանակատարությանն ու թանկությանը: Պանրի ճյուղում այս հարցը հատկապես սուր է, քանի որ *փոքր ու միջին պանիր արտադրողներին* տնտեսապես կարևոր է արտադրամասը կառուցել կաթ մատակարարման կետին մոտիկ: Իսկ դրան մոտիկ տարածքներում հաճախ գազ ու հոսանքի ենթակառուցվածքներ չեն լինում:

### 5.3 ԽՈՐՀՐԴԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆ

Մարդկային կարողությունների զարգացման տեսակետից շատ կարևոր է մեծացնել և ավելի արդյունավետ դարձնել պետության դերը: Ներկայում գյուղատնտեսության ոլորտում խորհրդատվության վրա կատարվող պետական ծախսը շատ փոքր է՝ որևէ շոշափելի արդյունք ապահովելու համար (397,2 միլիոն ՀՀ դրամ կամ մոտ 831 հազար ԱՄՆ դոլար, 2016 թվականին):

Հետազոտության և մշակումների, ինչպես նաև գիտասփյուռի ծառայությունները թույլ են և չեն բավարարում գյուղատնտեսության կարիքները: Համալսարանները և մասնավոր տնտեսվարողները չունեն արդյունավետ հետազոտական և մշակման աշխատանքների իրականացման կարողություններ: Պետական և մասնավոր հատվածի կողմից հետազոտությունների և մշակումների վրա կատարված ծախսերը շատ փոքր են: Պետական խորհրդատվության և գիտասփյուռի ծառայությունները տրամադրվում են հիմնականում Գյուղատնտեսության աջակցության մարզային կենտրոնների (ԳԱՄԿ) միջոցով, որոնց կարողությունները կարիք ունեն զգալի հզորացման, որպեսզի կարողանան արդյունավետորեն իրականացնել իրենց առաքելությունը: ԳԱՄԿ-երի արդյունավետությունը բարձրացնելու նպատակով 2017 թվականին Կառավարությունը որոշում է կայացրել փոփոխություններ կատարել ԳԱՄԿ-երի կառուցվածքային և գործառնական կարգում: Մասնավորապես, ԳԱՄԿ-երը մտան նորաստեղծ՝ Գյուղատնտեսական զարգացման հիմնադրամի կառուցվածքի մեջ: Գործառնական և աշխատանքային փոփոխությունները դեռ ընթացքի մեջ են:

#### 5.4 ՖԻՆԱՆՍԱՎՈՐՈՒՄ ԵՎ ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ընդհանուր առմամբ, տնտեսվարողների աճը և զարգացումը սահմանափակված են երկար և էժան ֆինանսական միջոցների սակավությամբ կամ դժվար մատչելիությամբ: Տնտեսվարողների հետ շփումները ցույց են տալիս, որ արտահանման և ներդրումների ֆինանսավորման կատարելագործված գործիքների կիրառությունը (օրինակ՝ շրջանառու միջոցների ֆինանսավորում, ծրագրերի ֆինանսավորում, առևտրի ֆինանսավորման գործիքներ, ինչպիսիք են՝ վարկային գծերը, ապահովագրությունը, արդյունավետ մոնիտորինգի կիրառումը և այլն) դեռևս կարիք ունի ընդլայնման, որպեսզի խթանվի արտադրությունն ու արտահանումը, ինչպես նաև շրջակա միջավայրը ինսայդ տեխնոլոգիաների և սննդամթերքի անվտանգության համակարգերի ներդրումը:

DRAFT



## 6. ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

2000-2020 թթ. Գյուղատնտեսության զարգացման ռազմավարության (ԳԶՌ) շրջանակներում Հայաստանի կառավարությունը, համագործակցելով միջազգային դոնոր կազմակերպությունների հետ, իրականացրել է մի շարք ծրագրեր ուղղված՝

- տեղական ցեղատեսակների արտադրողականության բարձրացմանը՝ բարձրակարգ ցեղի կենդանիներ ներմուծելու և դրանց տեղական ցեղատեսակների հետ խաչասերելու միջոցով,
- ազարակների ու կենդանիների գրանցման համակարգ ստեղծելուն,
- արոտավայրերի կառավարումը բարելավելուն,
- որոշ ենթակառուցվածքների զարգացմանը, ինչպես փոքր սպանդանոցները:

ՀՀ-ում 207-2015 թվականների տավարաբուծության զարգացման ծրագրի շրջանակում<sup>34</sup> 2007 թվականից Կառավարությունը ներմուծել է բարձրարժեք տոհմային կենդանիներ՝ տեղական գենետիկական ռեսուրսները բարելավելու և կաթնատվությունն ավելացնելու նպատակով: Մինչ այսօր ներմուծվել են 2800-ից ավել բարձրարժեք տոհմային կենդանիներ և վճարման ճկուն պայմաններով տրամադրել անասնաբուծությանը զբաղվող 60 տնտեսությունների: Տնտեսվարողները կարող են վճարումը կատարել 4 տարվա ընթացքում՝ 10%-ն առաջին տարում, 20%-ը՝ երկրորդ, 30%-ը՝ երրորդ, և վերջին 40%-ը՝ չորրորդ տարում:

Իրականացվել և իրականացվում են անասնապահության և կաթի արտադրության և վերամշակման ոլորտի զարգացմանն ուղղված մի շարք ծրագրեր, միջազգային ֆինանսական և դոնոր կազմակերպությունների հետ համագործակցությամբ ու դրանց կողմից: Մասնավորապես՝

- Համաշխարհային բանկի՝ Համայնքների գյուղատնտեսական ռեսուրսների կառավարման և մրցունակություն ծրագիր (CARMAC), 2010-2016թթ. (մանրամասների համար տես 2-րդ ներդիրը).
- Հայաստանում Շվեյցարական համագործակցության գրասենյակ (SDC). Անասնաբուծության զարգացում Հայաստանի հարավում, 2014-2020 թթ.: Ծրագրի բյուջեն՝ 10 միլիոն շվեյցարական ֆրանկ:
- Հայաստանում Շվեյցարիայի զարգացման և համագործակցության գրասենյակ (SDC). Աշխատեցնելով շուկաները հայաստանյան անասնաբուծությանը զբաղվող Տնտեսվարողների համար, 2011-2015թթ.: Ծրագրի բյուջեն՝ 5,4 միլիոն շվեյցարական ֆրանկ:
- Զարգացման Հայկական գործակալություն (ADA). Կենդանիների առողջապահության կառավարում Հայաստանում և Վրաստանում, 2015-2018թթ.: Ծրագրի բյուջեն՝ 1 միլիոն եվրո:

Մի շարք դոնոր կազմակերպություններ ընդգրկված են եղել Հայաստանի տարբեր մարզերում կաթի հավաքման կետերի հիմնադրման գործում: Նման կազմակերպություններից են USAID-ն, SDA-ը, Heifer International-ը, UNDP-ն, Save the Children-ը, COAF-ը, World Vision-ը և այլ կազմակերպություններ: Կաթի հավաքման կետերի թիվը զգալիորեն մեծացավ, ի օգուտ մեծ թվով ազարակների և կոպերատիվների և ի նպաստ կաթի որակի բարձրացման ու կաթի գնի բարձրացման:

2000 թվականից Ագրոբիզնեսի և գյուղի զարգացման կենտրոնը (CARD) և CARMAC ծրագրերը, համագործակցելով Հայաստանի կառավարության, դոնոր կազմակերպությունների և Համաշխարհային բանկի հետ, նախաձեռնեց և իրականացրեց մի շարք ծրագրեր՝ աջակցելու կաթ արտադրող ազարակներին հետևյալ եղանակներով՝ կաթի հավաքման կետերի հիմնադրում, բարձր գենային որակների ապահովման նպատակով արհեստական սերմնավորման բարելավում, ինչպես նաև Հայաստանի ողջ տարածքում ազարակների կառավարման ոլորտում Տնտեսվարողներին ցուցաբերվող աջակցություն: Կենդանիների առողջապահությունը, արհեստական սերմնավորման և այլ գյուղատնտեսական ծառայությունների որակը բարելավելու նպատակով CARD-ը Հայաստանի

<sup>34</sup> ՀՀ կառավարության 2007 թվականի մարտի 22-ի թիվ 336-Ա որոշում:

շրջաններում հիմնադրել է գյուղատնտեսական և անասնաբուժական սպասարկման կենտրոնների ցանց: Դրանք առևտրային առումով կենսունակ կառույցներ են, որոնք մատուցում են ծառայություններ և տեխնիկական աջակցություն տրամադրում Տնտեսվարողներին, ինչպես նաև մատակարարում սերմնահեղուկ, դեղորայք, գործիքներ և այլ սարքավորումներ՝ անասնաբուծության և կաթնարտադրության ոլորտում կիրառելու նպատակով: Առ այսօր Հայաստանի շրջաններում հիմնադրվել և արդյունավետ գործում են 13 նման կենտրոններ, և մինչ 2017 թվականը նախատեսվում է Հայաստանում ունենալ 22 կենտրոններ:

Այս ծրագրերն ու գործողությունները զգալիորեն նպաստել են անասնաբուծության ու կաթի արտադրության ոլորտի զարգացմանը: Մասնավորապես, ինչպես նշվել է 2-րդ ներդիրում, CARMAC ծրագրի շրջանակում.

- Բարեկարգվել են ավելի քան 176,000 հա նախկինում չօգտագործվող արոտավայրեր (ներառյալ ջրախմոցներով համալրումը), ինչով նվազեցվել է ճնշումը չափազանց շահագործվող այլ արոտավայրերի վրա
- Համայնքներում կովերի կաթնատվությունը բարձրացել է 137 տոկոսով
- Նկատվել է կենդանիների քաշի ավելացում մոտ 127 տոկոսով
- Արոտավայրերի օգտագործման դիմաց հավաքվող վճարումները բարձրացել են 200 տոկոսով
- Անասնապահական արտադարանքի իրացման ծավալն աճել է 268 տոկոսով:

Միաժամանակ, ներդրումների ընդհանուր խթանման նպատակով Կառավարությունն իր թիվ 1118-Ն և 1119-Ն որոշումներով,<sup>35</sup> սահմանել են հատուկ ընթացակարգեր մաքսատուրքի և հարկային (մասնավորապես ԱԱՀ-ի) արտոնությունների (օրինակ՝ ազատում մաքսատուրքից, ԱԱՀ-ի վճարման հետաձգում) տրամադրման համար: Որպեսզի տնտեսվարողները կարողանան արդյունավետորեն օգտվել նշված որոշումների ընձեռած հնարավորություններից, կարիք կա նրանց շրջանում իրազեկվածության բարձրացման և բացատրական աշխատանքներ տանելու:

Ոլորտի հետագա զարգացման համար շատ կարևոր է դառնում պետության կողմից նպատակային ներդրումների խթանման համար նպատակային և գործնական քայլերի ձեռնարկումը՝ ինչպիսին է, մասնավորապես, հատուկ վարկային պայմանների մշակումը և խրախուսումը, ներառյալ՝ (ա) հատուկ մշակված պայմաններով ներդրումային վարկերի և (կամ) դրամաշնորհների տրամադրումը՝ բարձրակարգ (բարձր արտադրողական, էներգախնայող և բնությունը խնայող) տեխնոլոգիաների ներդրման խրախուսման համար՝ ուղղված արտադրական կարողությունների ընդլայնմանը, (բ) շուկայի արդյունավետ աշխատանքի համար անհրաժեշտ ենթակառուցվածքներում ներդրումների խրախուսման համար (կաթի արտադրության և հավաքման հանգույցներ, պանրի պահեստներ, անհրաժեշտ ենթակառուցվածքներ (գազ, էլեկտրականություն, ճանապարհ) դեպի պանրի արտադրամասեր և արոտավայրեր):

<sup>35</sup> ՀՀ Կառավարության՝ 2015 թվականի սեպտեմբերի 17-ի N 1118-Ն «Գերակա ոլորտում իրականացվող ներդրումային ծրագրի շրջանակներում ներմուծվող տեխնոլոգիական սարքավորումները, դրանց բաղկացուցիչ ու համալրող մասերը, հումքը և նյութերը ներմուծման մաքսատուրքից ազատելու արտոնության կիրառման համար անհրաժեշտ պայմանները հաստատելու և լիազոր մարմին ճանաչելու մասին»:

ՀՀ Կառավարության՝ 2011 թվականի օգոստոսի 4-ի N 1119-Ն, «Ժամանակավոր արտահանում» մաքսային ընթացակարգով արտահանված ապրանքների նկատմամբ կիրառված «ժամանակավոր արտահանում» մաքսային ընթացակարգի ժամկետների երկարաձգման նպատակով կազմակերպությունների ու անհատ ձեռնարկատերերի ընտրության և ժամկետների երկարաձգման, ապրանքների ներմուծման դեպքում մաքսային և հարկային մարմինների կողմից հաշվարկված ավելացված արժեքի հարկի գումարների վճարման ժամկետի հետաձգման նպատակով կազմակերպությունների ու անհատ ձեռնարկատերերի ընտրության կարգերը հաստատելու և ՀՀ կառավարության 2005 թվականի նոյեմբերի 9-ի n 1934-ն որոշման մեջ փոփոխություններ կատարելու և հայաստանի ՀՀ 2009 թվականի ապրիլի 30-ի n 600-ն որոշումն ուժը կորցրած ճանաչելու մասին»:

ՀՀ կառավարության 2011 թվականի դեկտեմբերի 15-ի նիստի թիվ 49 արձանագրային որոշմամբ <sup>36</sup> կաթնամթերքի արտադրությունը ներառվել է արտադրական (արտահանման) կարողությունների զարգացման առաջնային ոլորտների շարքում, սակայն այդ ճյուղի զարգացման ռազմավարություն կամ զարգացման գործողությունների ծրագիր կամ ծրագրեր դեռևս չեն մշակվել և ընդունվել:

DRAFT

---

<sup>36</sup> ՀՀ կառավարության 2011 թվականի դեկտեմբերի 15-ի նիստի թիվ 49 արձանագրային որոշում «ՀՀ արտահանմանն ուղղված արդյունաբերական քաղաքականության ռազմավարությանը հավանություն տալու մասին»:

**ՀԱՎԵԼՎԱԾ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ԵԱՏՄ ԱՌՆՉՎՈՂ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

**Հայաստանի՝ ԵԱՏՄ շրջանակում երրորդ երկրներից ներմուծման մաքսատուրքի դրույքաչափերի ժամանակացույց<sup>37</sup>**

Ապրանքի անվանումը	Ծածկագիր, ԵԱՏՄ	Մինչև ԵԱՏՄ 2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	ԵԱՏՄ
<b>Մաքրացել տոհմային խոշոր եղջերավոր կենդանիներ</b>	<b>0102 21</b>	<b>0%</b>	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	<b>0%<sup>38</sup></b>
Երինջ	0102 21 10 00	0%	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	0%
Կով	0102 21 30 00	0%	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	0%
այլ	0102 21 90 00	0%	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	0%
<b>Այլ խոշոր եղջերավոր կենդանիներ</b>	<b>0102 29</b>	<b>0%</b>	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	<b>5%<sup>39</sup></b>
	0102 29 05 00	0%	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	5%
	0102 29 10 00	0%	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	5%
	0102 29 21 00	0%	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	5%
	0102 29 29 00	0%	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	5%
	0102 29 41 00	0%	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	5%
	0102 29 49 00	0%	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	5%
	0102 29 51 00	0%	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	5%
	0102 29 59 00	0%	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	5%
	0102 29 61 00	0%	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	5%
	0102 29 69 00	0%	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	5%
	0102 29 91 00	0%	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	5%
	0102 29 99 00	0%	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	5%
<b>Գոմէշներ</b>											
Մաքրացել տոհմային գոմէշներ	0102 31 00 00	0%	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	0%
Այլ ընտանի	0102 39 10 00	0%	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	5%

<sup>37</sup> Համաձայնագիր Հայաստանի՝ ԵԱՏՄ-ի մասին համաձայնագրին միանալու մասին, 29 մայիսի, 2014 թ.: ԵԱՏՄ պաշտոնական կայք՝ <http://www.eurasiancommission.org/ru/Lists/EECDocs/635486381049072687.pdf>. վերջին անգամ մուտք արվել է 2017 թ. փետրվարի 22-ին:

<sup>38</sup> Ադրբայջանի Եվրասիական տնտեսական հանձնաժողովի պաշտոնական կայք՝ <http://www.eurasiancommission.org/ru/act/trade/catr/ett/Documents/ru.cct.eaeu.01.pdf> վերջին անգամ մուտք արվել է 2017 թ. փետրվարի 22-ին)

<sup>39</sup> Ադրբայջանի Եվրասիական տնտեսական հանձնաժողովի պաշտոնական կայք՝ <http://www.eurasiancommission.org/ru/act/trade/catr/ett/Documents/ru.cct.eaeu.01.pdf> վերջին անգամ մուտք արվել է 2017 թ. փետրվարի 22-ին)

Ապրանքի անվանումը	Ծածկագիր, ԵԱՏՄ	Մինչև ԵԱՏՄ										
		2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	ԵԱՏՄ	
Այլ	0102 39 90 00	5%	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	5%
<b>Սերմեր</b>	<b>1209</b>	<b>0%</b>	<b>ԵԱՏՄ</b>	<b>ԵԱՏՄ</b>	<b>ԵԱՏՄ</b>	<b>ԵԱՏՄ</b>	<b>ԵԱՏՄ</b>	<b>ԵԱՏՄ</b>	<b>ԵԱՏՄ</b>	<b>ԵԱՏՄ</b>	<b>ԵԱՏՄ</b>	<b>5%<sup>40</sup></b>
<b>Կենդանիների կերեր</b>	<b>2309</b>	<b>0%</b>	<b>ԵԱՏՄ</b>	<b>ԵԱՏՄ</b>	<b>ԵԱՏՄ</b>	<b>ԵԱՏՄ</b>	<b>ԵԱՏՄ</b>	<b>ԵԱՏՄ</b>	<b>ԵԱՏՄ</b>	<b>ԵԱՏՄ</b>	<b>ԵԱՏՄ</b>	<b>5%<sup>41</sup></b>
<b>Պարարտանյութ, որից</b>	<b>31</b>	<b>0%</b>	<b>0%</b>	<b>0%</b>	<b>0%</b>	<b>2%</b>	<b>4%</b>	<b>ԵԱՏՄ</b>	<b>ԵԱՏՄ</b>	<b>ԵԱՏՄ</b>	<b>ԵԱՏՄ</b>	<b>6.5%<sup>42</sup></b>
	3102 109000	0%	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	6.5%
	3102 50	0%	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	6.5%
	3102 600000	0%	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	6.5%
	3102 800000	0%	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	6.5%
	3102 900000	0%	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	6.5%
	3104 201000	0%	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	6.5%
	3104 900001	0%	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	0%
	3104 900009	0%	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	6.5%
	3105 901000	0%	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	6.5%
	3105 909100	0%	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	6.5%
	3105 909900	0%	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	6.5%
<b>Թունաքիմիկատ, որից</b>	<b>3808</b>	<b>0%</b>	<b>ԵԱՏՄ</b>	<b>ԵԱՏՄ</b>	<b>ԵԱՏՄ</b>	<b>ԵԱՏՄ</b>	<b>ԵԱՏՄ</b>	<b>ԵԱՏՄ</b>	<b>ԵԱՏՄ</b>	<b>ԵԱՏՄ</b>	<b>ԵԱՏՄ</b>	<b>3% կամ 5%<sup>43</sup></b>
Միջատասպան, այլ	3808 91900 0	0%	0%	0%	0%	0%	2%	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	5%
Սնկասպան, պղնձով	3808 92100 0	0%	0%	0%	0%	0%	2%	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	3%
Սնկասպան, այլ	3808 92900 0	0%	0%	0%	0%	0%	2%	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	5%
Բույսերի աճի կարգավորիչներ	3808 93900 0	0%	0%	0%	0%	0%	2%	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	5%
Վարակազերծիչ, այլ	3808 94900 0	0%	0%	0%	0%	0%	2%	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	5%

<sup>40</sup> Աղբյուր՝ Եվրասիական տնտեսական հանձնաժողովի պաշտոնական կայք՝  
<http://www.eurasiancommission.org/ru/act/trade/catr/ett/Documents/ett12%2001.09.2014.pdf> (վերջին անգամ մուտք  
արվել է 2017 թ. փետրվարի 22-ին):

<sup>41</sup> Աղբյուր՝ Եվրասիական տնտեսական հանձնաժողովի պաշտոնական կայք՝  
<http://www.eurasiancommission.org/ru/act/trade/catr/ett/Documents/ett12%2001.09.2014.pdf> (վերջին անգամ մուտք արվել  
է 2017 թ. փետրվարի 22-ին): Այս խմբում բացառություն է 230990 ծածկագրի տակ գտնվող ապրանքները (այլ  
կերեր), որնց նկատմամբ մաքսատուրքի ԵԱՏՄ նշված դրույքաչափը (5%) կգործի 2020 թվականից:

<sup>42</sup> Աղբյուր՝ Եվրասիական տնտեսական հանձնաժողովի պաշտոնական կայք՝  
<http://www.eurasiancommission.org/ru/act/trade/catr/ett/Documents/ett31%2001.09.2015.pdf> (վերջին անգամ մուտք  
արվել է 2017 թ. փետրվարի 22-ին)

<sup>43</sup> Աղբյուր՝ Եվրասիական տնտեսական հանձնաժողովի պաշտոնական կայք՝  
<http://www.eurasiancommission.org/ru/act/trade/catr/ett/Documents/ett38%2001.09.2015.pdf> (վերջին անգամ մուտք  
արվել է 2017 թ. փետրվարի 22-ին)

Ապրանքի անվանումը	Ծածկագիր, ԵԱՏՄ	Մինչև ԵԱՏՄ										
		2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	ԵԱՏՄ	
Կաթի հավաքման և պաղեցման տակառ	8419 .....	0%	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	0% <sup>44</sup>
Կաթի սեպարատոր	8421 11 000 0	0%	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	0% <sup>45</sup>
Կթեղու սարքավորումներ	8434 10 000 0	0%	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	0% <sup>46</sup>
Կաթի մշակման սարքեր	8434 20 000 0	0%	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	0% <sup>47</sup>
Կերի պատրաստման սարքեր	8436 10 000 0	0%	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	ԵԱՏՄ	5% <sup>48</sup>

<sup>44</sup> Աղբյուր՝ Եվրասիական տնտեսական հանձնաժողովի պաշտոնական կայք՝  
<http://www.eurasiancommission.org/ru/act/trade/catr/ett/Documents/ru.cct.eaeu.84.pdf> (վերջին անգամ մուտք արվել է 2017 թ. փետրվարի 22-ին)

<sup>45</sup> Աղբյուր՝ Եվրասիական տնտեսական հանձնաժողովի պաշտոնական կայք՝  
<http://www.eurasiancommission.org/ru/act/trade/catr/ett/Documents/ru.cct.eaeu.84.pdf> (վերջին անգամ մուտք արվել է 2017 թ. փետրվարի 22-ին)

<sup>46</sup> Աղբյուր՝ Եվրասիական տնտեսական հանձնաժողովի պաշտոնական կայք՝  
<http://www.eurasiancommission.org/ru/act/trade/catr/ett/Documents/ru.cct.eaeu.84.pdf> (վերջին անգամ մուտք արվել է 2017 թ. փետրվարի 22-ին)

<sup>47</sup> Աղբյուր՝ Եվրասիական տնտեսական հանձնաժողովի պաշտոնական կայք՝  
<http://www.eurasiancommission.org/ru/act/trade/catr/ett/Documents/ru.cct.eaeu.84.pdf> (վերջին անգամ մուտք արվել է 2017 թ. փետրվարի 22-ին)

<sup>48</sup> Աղբյուր՝ Եվրասիական տնտեսական հանձնաժողովի պաշտոնական կայք՝  
<http://www.eurasiancommission.org/ru/act/trade/catr/ett/Documents/ru.cct.eaeu.84.pdf> (վերջին անգամ մուտք արվել է 2017 թ. փետրվարի 22-ին)

Հայաստանից գյուղատնտեսական մթերքների արտահանումը (SITC Rev4 դասակարգում), ներառյալ վերամշակված մթերքները, հազար ԱՄՆ դոլարով

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
<i>Ընդհանուր արտահանման ծավալը, ներառյալ ոչ-ագրո արտադրանքը</i>	973900	985100	1115200	1057200	710200	1041100	1334300	1380200	1478700	1519300
<b>Ագրո-արտահանումը՝ որպես ընդհանուրի %</b>	<b>12%</b>	<b>12%</b>	<b>15%</b>	<b>19%</b>	<b>18%</b>	<b>15%</b>	<b>17%</b>	<b>23%</b>	<b>26%</b>	<b>27%</b>
<i>Կենդանիներ</i>	39	362	680	1062	4323	922	494	4601	4951	3300
<i>Միս և մսային ենթամթերքներ</i>	978	2146	3136	2019	1202	1101	1196	2882	2760	4659
<i>Կաթնամթերք և հավիկիթ</i>	4135	2609	1930	2654	1864	2286	2463	3249	7585	9081
<i>Ձուկ, խեցեւորք</i>	3170	4646	4679	5359	3545	8007	16140	22546	33707	31389
<i>Հացահատիկներ և հացահատիկային մթերք</i>	145	180	400	489	395	358	478	992	1331	1936
<i>Մրգեր և բանջարեղեն</i>	8042	12742	12036	14976	15518	17500	28307	42422	52691	45398
<i>Շաքարավազ և հրուշակեղեն</i>	89	63	36	69	123	1644	3026	879	1291	1084
<i>Սուրճ, թեյ, կակաո</i>	7794	10072	14941	15850	10305	6866	6744	7432	6759	7412
<i>Անասնակեր</i>	36	20	34	453	89	72	109	38	52	48
<i>Այլ սննդամթերքներ</i>	187	368	848	360	495	522	893	1371	1272	1618
<i>Ըմպելիքներ</i>	84274	79009	126110	145004	79933	108711	146703	184955	207563	187884
<i>Ծխախոտ և ծխախոտի արտադրանք</i>	3460	3428	4181	7777	8581	8307	16320	41861	69084	115900

Աղբյուր՝ ՀՀ ԱՎԾ-ի Արտաքին առևտրի տարեկան հաշվետվություններ՝ ըստ ԱՏԳԱԱ երկնիշ դասակարգման

**Վերլուծական նյութեր**

1. “Technical and Investment Guidelines for Milk Collection Centers”, Food and Agriculture Organization-FAO, 2016
2. “Value chain analysis of meat and milk in Armenia”, Flavio Forabosco, World Bank CARMAC Project, Armenia, 2014
3. “Cheese Markets: cheese market research in Russian, Georgian, European and Arab countries”, Armenian Development Agency (ADA), 2012
4. «Հայկական պանրի գույները», Ագորրֆիզնեսի և գյուղի զարգացման կենտրոն (CARD)
5. “Feed planning for Cattle and Sheep”, Tried & Tested
6. “Contract Farming, Partnerships for Growth”, FAO, 2001
7. “Comparative Analysis of Certain Requirements of Food Legislation in the European Union and the Customs Union of Russia, Belarus, and Kazakhstan.” IFC. 2015. World Bank Group, Washington, DC. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/22385>

**Պաշտոնական կայք էջեր**

8. ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայություն՝ [www.armstat.am](http://www.armstat.am)
9. ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարություն՝ [www.minagro.am](http://www.minagro.am)
10. ՀՀ բնապահպանության նախարարություն՝ [www.mnp.am](http://www.mnp.am)
11. ՀՀ սննդամթերքի անվտանգության պետական ծառայություն՝ [www.sfss.am](http://www.sfss.am)
12. Ռոսսելխոզնադորի (Ռուսաստանի դաշնության անասնաբուժական և բուսասանիտարական հսկողության ծառայություն)՝ <http://www.rosselkhoznadzor.ru/fsvps/importExport>
13. ՄԱԿ-ի Պարենի և գյուղատնտեսության կազմակերպություն (FAO)՝ [www.fao.org](http://www.fao.org)
14. IFCN - [http://www.ifcndairy.org/en/the\\_ifcn/welcome/index.php](http://www.ifcndairy.org/en/the_ifcn/welcome/index.php)

**ՀՀ իրավական ակտեր**

**Անասնապահություն և տոհմային գործ**

15. ՀՀ օրենք Տոհմային անասնաբուծության մասին
16. ՀՀ օրենք կերի մասին
17. ՀՀ կառավարության 2006 թվականի հունիսի 16-ի N 864-Ն որոշում «Տոհմային անասնաբուծության դիտարկումների (մոնիթորինգ) կազմակերպման և իրականացման կարգը սահմանելու մասին»
18. ՀՀ կառավարության 2006 թվականի սեպտեմբերի 7-ի N 1286-Ն որոշում «Պետական տոհմային գրքերի, ինչպես նաև տոհմային կենդանիների նախիրների, հոտերի ու երամակների կադաստրի վարման կարգը հաստատելու մասին»



## **Անասնաբուժություն**

19. ՀՀ օրենք Անասնաբուժության մասին
20. ՀՀ կառավարության 2004 թվականի սեպտեմբերի 9-ի N 1335-Ն «ՀՀ-ում՝ անասնաբուժության բնագավառում օգտագործվող պատվաստանյութերի, շիճուկների եվ ախտորոշիչ միջոցների պետական գրանցման կարգը եվ դրանց պետական գրանցման փորձաքննության վարձի չափերը հաստատելու մասին»

## **Անվտանգության պահանջներ**

21. ՀՀ օրենք սննդամթերքի անվտանգության մասին
22. ՀՀ օրենք սննդամթերքի անվտանգության պետական վերահսկողության մասին
23. ՀՀ կառավարություն 2006 թվականի դեկտեմբերի 21-ի թիվ 1925-Ն որոշում «Կաթին, կաթնամթերքին եվ դրանց արտադրությանը ներկայացվող պահանջների տեխնիկական կանոնակարգը հաստատելու մասին»
24. ՀՀ կառավարության 2005 թվականի դեկտեմբերի 29-ի թիվ 2305-Ն որոշում «Կաթի անասնաբուժասանիտարական փորձաքննության կարգը հաստատելու մասին»
25. ՀՀ կառավարության 2014 թվականի հոկտեմբերի 16-ի թիվ 1142-Ն որոշում «Սննդամթերքի անվտանգության և անասնաբուժության ոլորտներում պետական վերահսկողության շրջանակներում իրականացվող նմուշառման կարգը հաստատելու և ՀՀ կառավարության 2007 թվականի ապրիլի 19-ի թիվ 598-ն որոշումն ուժը կորցրած ճանաչելու մասին»
26. ՀՀ առողջապահության նախարարի 2005 թ. օգոստոսի 30-ի թիվ 790 հրաման «Թունաքիմիկատների (պեստիցիդների) պահպանման, փոխադրման, կիրառման և վաճառքի սանիտարական կանոնները և նորմերը հաստատելու մասին»

## **Ներմուծման և արտահանման պահանջներ և ընթացակարգեր**

27. ՀՀ օրենք մաքսային կարգավորման մասին, ընդունված 2014 թվականի դեկտեմբերի 17-ին
28. ԵԱՏՄ-ի մաքսային օրենսգիրք
29. ՀՀ օրենք «Կազմակերպությունների և անհատ ձեռնարկատերերի կողմից ներմուծվող՝ մաքսատուրքի 0 տոկոս դրույքաչափ ունեցող և ակցիզային հարկով հարկման ոչ ենթակա այն ապրանքների ցանկը հաստատելու մասին, որոնցից ավելացված արժեքի հարկը մաքսային մարմինների կողմից չի հաշվարկվում և գանձվում» ՀՀ օրենքում փոփոխություն կատարելու մասին, ընդունվել է 2015 թ. փետրվարի 26-ին:  

Փոփոխությունից հետո, օրենքը կոչվում է «ՀՀ օրենք կազմակերպությունների և անհատ ձեռնարկատերերի կողմից ներմուծվող՝ ակցիզային հարկով հարկման ոչ ենթակա այն ապրանքների ցանկը հաստատելու մասին, որոնց ներմուծումն ազատված է ավելացված արժեքի հարկից», ընդունված՝ 2015 թ. փետրվարի 26-ին:
30. ՀՀ օրենք սննդամթերքի անվտանգության մասին
31. ՀՀ օրենք սննդամթերքի անվտանգության պետական վերահսկողության մասին
32. ՀՀ կառավարության 2007 թվականի օգոստոսի 30-ի թիվ 1093-Ն որոշում «Բույսերի, բուսական արտադրանքի և կարգավորվող առարկաների ներմուծման թույլտվության և ներմուծման, արտահանման, վերաարտահանման բուսասանիտարական հավաստագրերի տրամադրման կարգը և ձևերը հաստատելու մասին»

33. ՀՀ կառավարության 2015 թվականի հոկտեմբերի 15-ի թիվ 1192-Ն որոշում «Պեստիցիդների ու ագրոքիմիկատների փորձաքննության անցկացման կարգը և պեստիցիդների ու ագրոքիմիկատների ներմուծման և արտահանման մասին եզրակացության ձևերը սահմանելու և ՀՀ կառավարության 2007 թվականի հոկտեմբերի 4-ի թիվ 1151-Ն որոշումն ուժը կորցրած ճանաչելու մասին»
34. ՀՀ կառավարության 2014 թվականի դեկտեմբերի 25-ի թիվ 1524-Ն որոշում «ՀՀ տարածքով փոխադրման համար արգելված և սահմանափակումների ենթակա ապրանքների ցանկերը հաստատելու, լիազոր մարմիններ սահմանելու և ապրանքների արտահանման և(կամ) ներմուծման լիցենզիաների ու թույլտվությունների տրամադրման շրջանակային կարգը հաստատելու մասին»
35. ՀՀ Գյուղատնտեսության նախարարի՝ 2015 թվականի հունվարի 15-ի թիվ 6 հրաման «ՀՀ տարածք երրորդ երկրներից առևտրի ոլորտի ապրանքների միասնական ցանկում ներառված բույսերի պաշտպանության միջոցների (ԵՏՄ ԱՏԳ ԱԱ 3808, բացառությամբ ԵՏՄ ԱՏԳ ԱԱ 380894 կաչուն ժապավենների) ներմուծման մեկանգամյա լիցենզիաների տրամադրման ընթացակարգը և լիցենզիայի ձևը հաստատելու մասին»
36. Եվրասիական տնտեսական հանձնաժողովի՝ 2012 թվականի օգոստոսի 16-ի թիվ 134 որոշում «Ոչ սակագնային կարգավորման ոլորտում նորմատիվ իրավական ակտերի մասին»
37. Եվրասիական տնտեսական հանձնաժողովի 2010 թվականի հունիսի 18-ի թիվ 318 որոշում «Մաքսային միությունում բույսերի կարանտինի ապահովման մասին»
38. Եվրասիական տնտեսական հանձնաժողովի 2010 թվականի մայիսի 28-ի թիվ 299 որոշում «Մաքսային միությունում սանիտարական հսկողության միջոցների մասին»
39. Եվրասիական տնտեսական հանձնաժողովի 2011 թվականի ապրիլի 7-ի թիվ 620 որոշում «Մաքսային միության հանձնաժողովի՝ 2010 թվականի թիվ 319 որոշմամբ հաստատված՝ Մաքսային միության շրջանակում միասնական փաստաթղթերով, համապատասխանության պարտադիր հավաստման արտադրանքների միասնական ցանկի նոր խմբագրության մասին»
40. ՀՀ Կառավարության՝ 2015 թվականի սեպտեմբերի 17-ի N 1118-Ն «Գերակա ոլորտում իրականացվող ներդրումային ծրագրի շրջանակներում ներմուծվող տեխնոլոգիական սարքավորումները, դրանց բաղկացուցիչ ու համալրող մասերը, հումքը և նյութերը ներմուծման մաքսատուրքից ազատելու արտոնության կիրառման համար անհրաժեշտ պայմանները հաստատելու և լիազոր մարմին ճանաչելու մասին»:
41. ՀՀ Կառավարության՝ 2011 թվականի օգոստոսի 4-ի N 1119-Ն, «Ժամանակավոր արտահանում» մաքսային ընթացակարգով արտահանված ապրանքների նկատմամբ կիրառված «Ժամանակավոր արտահանում» մաքսային ընթացակարգի ժամկետների երկարաձգման նպատակով կազմակերպությունների ու անհատ ձեռնարկատերերի ընտրության և ժամկետների երկարաձգման, ապրանքների ներմուծման դեպքում մաքսային և հարկային մարմինների կողմից հաշվարկված ավելացված արժեքի հարկի գումարների վճարման ժամկետի հետաձգման նպատակով կազմակերպությունների ու անհատ ձեռնարկատերերի ընտրության կարգերը հաստատելու և ՀՀ կառավարության 2005 թվականի նոյեմբերի 9-ի n 1934-ն որոշման մեջ փոփոխություններ կատարելու և ՀՀ կառավարության 2009 թվականի ապրիլի 30-ի n 600-ն որոշումն ուժը կորցրած ճանաչելու մասին»

### **Հողօգտագործում**

42. ՀՀ հողային օրենսգիրք
43. ՀՀ քաղաքացիական օրենսգիրք

44. «Հողի հարկի մասին» ՀՀ օրենք
45. ՀՀ Գույքի նկատմամբ իրավունքների պետական գրանցման մասին օրենք
46. ՀՀ կառավարության՝ 2003 թվականի ապրիլի 17-ի թիվ 1746-Ն «ՀՀ բնակավայրերի հողերի կադաստրային գնահատման կարգը, տարածագնահատման (գտնվելու վայրի) գոտիականության գործակիցները և սահմանները հաստատելու մասին» որոշմամբ սահմանված կարգով և գոտիականության հիման վրա
47. ՀՀ Կառավարության 2002 թ. հուլիսի 25-ի թիվ 1101 որոշում՝ «ՀՀ համայնքների վարչական սահմաններում և վարչական սահմաններից դուրս (մարզերի համար) գտնվող հասարակական և արտադրական նշանակության օբյեկտների համար հատկացված հողերի և գյուղատնտեսական նշանակության այլ հողատեսքերի (անօգտագործելի) կադաստրային գնահատման կարգը հաստատելու մասին»
48. ՀՀ Կառավարության 1997 թ. հուլիսի 3-ի թիվ 237 որոշում՝ «ՀՀ գյուղատնտեսական նշանակության և անօգտագործելի հողերի պետական հողային կադաստրի տվյալները հաստատելու մասին»
49. ՀՀ Կառավարության 2002 թ. մայիսի 11-ի թիվ 498 որոշում՝ «Քաղաքացիների և իրավաբանական անձանց սեփականությունը հանդիսացող գյուղատնտեսական նշանակության հողամասերի վրա բնակելի, հասարակական, արտադրական նշանակության շենքերի և շինությունների կառուցումը սահմանափակելու մասին»

#### **ՀՀ Կառավարության ծրագրեր**

50. ՀՀ կառավարության 2007 թվականի մարտի 22-ի թիվ 336-Ա որոշում «ՀՀ-ում տավարաբուծության զարգացման ծրագիրը հաստատելու և ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարությանը գումար հատկացնելու մասին»
51. ՀՀ կառավարության 2007 թվականի նոյեմբերի 1-ի N 1289-Ա որոշում «ՀՀ-ում տավարաբուծության զարգացման ծրագրի շրջանակներում ձեռք բերված տոհմային երինջները տարածամկետ վճարման պայմանով վաճառելու մասին»
52. ՀՀ կառավարության 2011 թվականի դեկտեմբերի 15-ի նիստի թիվ 49 արձանագրային որոշում «ՀՀ արտահանմանն ուղղված արդյունաբերական քաղաքականության ռազմավարությանը հավանություն տալու մասին»

DRAFT

ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑԵԼՈՎ՝



Հուլիս 2017